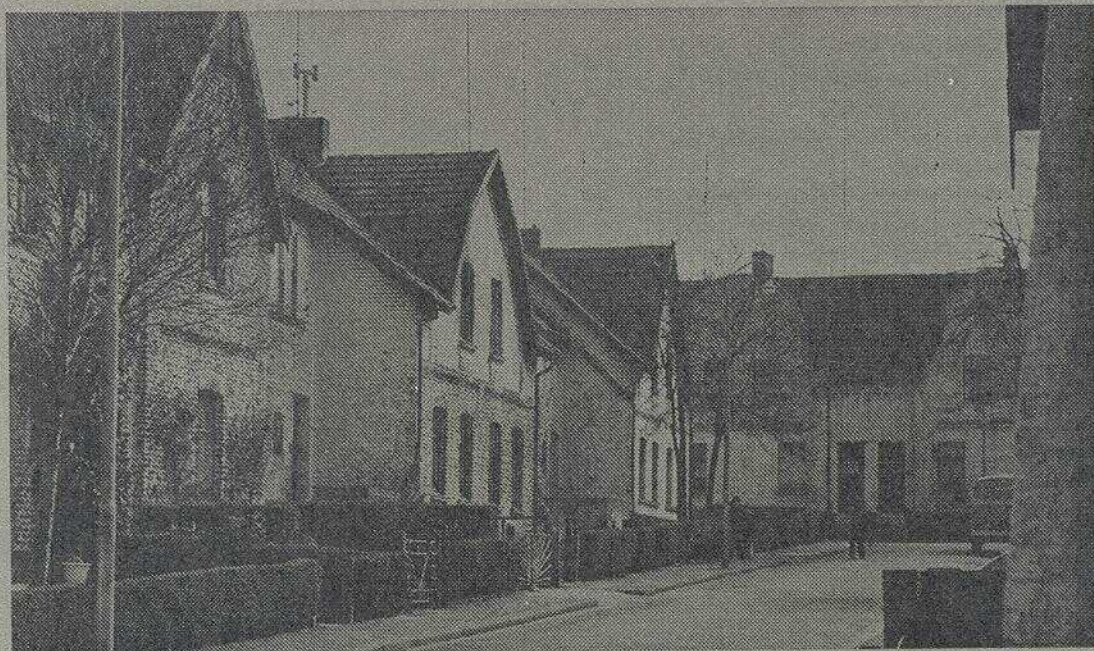

Bulletin KNOB

3

JAARGANG 79 | SEPTEMBER 1980

Inhoud

Noot van de redactie 101

Voorwoord van staatssecretaris van C.R.M.
bij de nota van de Rijkscommissie
voor de Monumentenzorg 102

Antwoord van de Rijkscommissie voor de
Monumentenzorg op enige recentelijk
gepubliceerde bezwaren tegen het huidige
rijksmonumentenbeleid 103

WIES VAN LEEUWEN

Nijmeegs Canisiuscollege bedreigd 114

KNOB 117

Boekbespreking 127

Archeologisch Nieuws 128

Bulletin KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige
Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de
Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig
Bodemonderzoek.

REDACTIE drs. M. de Haas, A. C. van Leeuwen,
drs. J. C. T. M. van Laarhoven, drs. C. Rogge,
drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de
Monumentenzorg), drs. C. H. Slechte,
dr. D. P. Snoep, drs. H. Stoepker, drs. C. C. S. Wilmer,
Monique Berends-Albert (redactie-assistente).

REDACTIECOMMISSIE drs. J. F. van Agt,
drs. R. C. Hekker, mr. J. Korf, dr. J. G. N. Renaud,
prof. dr. ir. C. L. Temminck Groll.

REDACTIESECRETARIAAT Bureau KNOB, Huis de Pinto,
St. Antoniesbreestraat 69, 1011 HB Amsterdam.
Tel. 020-277706.

Het *Bulletin KNOB* verschijnt in vier afleveringen per jaar.
Aanmelding als lid, opgave van *adreswijziging* of van
beëindiging van het lidmaatschap te zenden aan de
secretaris van de KNOB:

Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69,
1011 HB Amsterdam.

Het *lidmaatschapsjaar* loopt van januari tot en met december.
Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

lid KNOB f 50,—;
instelling, vereniging, enz. lid KNOB f 75,—;
jeugdlid tot 27 jaar f 30,—.

De leden ontvangen in het begin van het jaar een
acceptgirokaart. Betaling bij voorkeur met deze kaart.
Postgiro 140 380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Advertenties in het Bulletin.

Tarieven op aanvraag bij Monique Berends-Albert,
Dellaertlaan 15, 1171 HE Badhoevedorp, Tel. 02968-3156.

Losse nummers, jaargangen en banden.

Uitsluitend verkrijgbaar bij de firma E. J. Brill,
Oude Rijn 33a, 2312 HB Leiden. Tel. 071-146646.

Losse nummers (voorzover voorradig)

f 10,— per aflevering;

jaargangen: prijs op aanvraag;

banden: prijs op aanvraag.

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 17 januari 1899

VOORZITTER *S. Buddingh'*

SECRETARIS *drs. P. Nijhof,*

*p/a Huis de Pinto, St. Antoniesbreestraat 69,
1011 HB Amsterdam*

PENNINGMEESTER *G. A. P. van Helbergen,*
p/a Janskerkhof 22, 3512 BN Utrecht

Drs. A. L. L. M. Asselbergs, dr. J. H. F. Bloemers,

drs. E. C. Barones van der Borch tot Verwolde-Swemle,

drs. F. H. M. Bosch-Kruimel, mr. F. L. M. de Gou,

jbr. mr. L. M. Michiels van Kessenich,

drs. I. W. L. Moerman, ir. W. B. J. Polman,

drs. M. A. Prins-Schimmel, ir. N. C. G. M. van de Rijt,

drs. H. Sarfaty, dr. D. P. Snoep.

NOOT VAN DE REDACTIE

Op 28 mei heeft de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg eigener beweging aan de Staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk een nota aangeboden welke ingaat op onvrede van allerlei aard die de laatste tijd in dag- en weekbladen, vaktijdschriften en brochures is geuit jegens het monumentenbeleid van de rijksoverheid.

De redactie kan en mag natuurlijk niet weten, of in het verleden veel nota's van dergelijke inhoud en omvang door Rijkscommissies zijn geschreven, maar in elk geval verheugt het haar, dat de Wet openbaarheid van bestuur thans de publicatie van deze nota en wellicht ook van volgende adviezen en rapporten bevordert. Want de CRM-begroting is wel van een memorie van toelichting voorzien, en de Rijkscommissie en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg brengen wel jaarverslagen uit, maar daarin is meer van daadwerkelijke en zakelijke bezigheden en plannen te bespeuren dan van een daaraan ten grondslag liggende filosofie.

Overigens loopt de Rijkscommissie met haar jaarverslagen nu vijf jaar achter, maar hierin schijnt binnenkort verbetering te komen.

Juist het Bulletin van de Bond die toch eigenlijk aan de wieg heeft gestaan van zowel de commissie als de dienst, en voordien zich al sterk maakte voor de ontwikkeling van een rijksbeleid voor de monumenten en van duidelijke algemene restauratiebeginselen, wil graag de openbaarheid en de doorzichtigheid op dit gebied bevorderen.

Nu overal kritische reflectie op het begrip monument en op de monumentenzorg en restauratiepraktijk te signaleren valt, is bij alle instellingen en personen die zich daarmee actief bezig houden, eerst een zelfonderzoek geboden in plaats van een propagandistische zelfrechtvaardiging, en dan het hervinden van een goede onderlinge verstandhouding. De monumentenzorg heeft zijn vanzelfsprekendheid als overheidstaak maar moeizaam verworven en is als zodanig — zie het bedrag ervoor op de rijksbegroting — nog steeds bedreigd. Wil de overheid zich het initiatief niet zien ontglijden, dan zal het iedereen duidelijk moeten zijn hoe zij haar inzichten vormt en waar zij te rade gaat.

Het is plezierig, dat deze nota onnodige geheimzinnigheid en anonimiteit eens een beetje doorbreekt. Het is maar een begin.

VOORWOORD VAN DE STAATSSECRETARIS VAN C.R.M. BIJ DE NOTA VAN DE RIJKSCOMMISSIE VOOR DE MONUMENTENZORG „ANTWOORD VAN DE RIJKSCOMMISSIE VOOR DE MONUMENTENZORG OP ENIGE RECENTELIJKE GEPUBLICEERDE BEZWAREN TEGEN HET HUIDIGE RIJKSMONUMENTENBELEID”.

Onlangs heeft Afdeling II van de Monumentenraad, de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, mij een nota aangeboden met als titel „Antwoord van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg op enige recentelijk gepubliceerde bezwaren tegen het huidige rijksmonumentenbeleid”. Over deze nota, die hierachter integraal wordt gepubliceerd, heb ik op 1 oktober jl. met een delegatie uit de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, bestaande uit de heren mr. H. E. Phaff, drs. S. van Tuinen, prof. dr. C. J. A. C. Peeters en ir. L. C. Röling, van gedachten gewisseld.

Mét de Rijkscommissie acht ik het gewenst, dat door het publiceren van dit stuk wordt gereageerd op de recent geuite kritiek op het rijksmonumentenbeleid, om naar buiten te brengen hoe daarover door de Rijkscommissie wordt gedacht.

Kennelijk, en daarin verschilde ik niet van mening met de Rijkscommissie, schort er iets aan de communicatie met de bij restauraties direct betrokkenen en met hen, die in hun algemeenheid belangstelling hebben voor de monumentenzorg.

Een betere „verklaring” van beleid en van omstandigheden zou ertoe kunnen bijdragen, dat misverstanden en onbegrip wederzijds zouden kunnen verminderen.

Ik heb daarom besloten de nota van de Rijkscommissie in de kring van met name de meer direct betrokkenen bekendheid te geven en hen uit te nodigen daarop commentaar te leveren.

Ik zal het bijzonder waarderen, indien de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond van deze mogelijkheid gebruik zal maken.

De Staatssecretaris van Cultuur, Recreatie
en Maatschappelijk Werk,

G. C. Wallis de Vries

Rijswijk, 15 oktober 1980

ANTWOORD VAN DE RIJKSCOMMISSIE VOOR DE MONUMENTENZORG OP ENIGE RECENTELIJK GEPUBLICEEERDE BEZWAREN TEGEN HET HUIDIGE RIJKSMONUMENTENBELEID

I. BEKNOPT BESCHRIJVING VAN DE BEVOEGDHEDEN VAN DE OVERHEID OP HET GEBIED VAN DE BEOORDELING VAN RESTAURATIE-PLANNEN EN SUBSIDIEVERLENING

De Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk draagt de politieke verantwoordelijkheid voor de uitvoering van twee wetten, de Monumentenwet en de jaarlijkse Begrotingswet.

De bewindsman/vrouw is belast met de afhandeling van het vergunningenstelsel volgens de artikels 14 en 15 van de Monumentenwet. Hij/zij heeft de afdoening van vergunningen bij besluit van 19 juni 1967 (nr. W.J.Z.U. 35098 II) gemandateerd aan de hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. In deze beschikking is ook de subsidieverlening gemandateerd aan de Rijksdienst. Het mandaat is beperkt in die zin dat een vergunningweigering ex artikel 14 aan het departement voorgelegd dient te worden. Ook sloopvergunningen dienen ter afdoening aan het departement te worden voorgelegd.

De wet schrijft voor dat bij de toepassing van het vergunningensysteem de minister advies vraagt aan de Gedeputeerde Staten en aan Burgemeester en Wethouders. De wet schrijft niet voor dat de minister gehouden is hierin advies te vragen aan de Monumentenraad.

Tussen de Rijksdienst en de Rijkscommissie bestaat echter de afspraak dat aanvragen tot sloopvergunning eerst aan de commissie worden voorgelegd indien de dienst tot verlening geneigd is voordat de vergunning wordt afgedaan door het departement. Het standpunt van de commissie heeft de status van een advies aan de minister.

Ook bij de beoordeling van restauratieplannen kan de commissie advies uitbrengen, maar vaste afspraken hierover bestaan niet. De

praktijk is dat de commissie adviseert wanneer zulks gevraagd wordt door de minister, door de Rijksdienst ofwel uit eigen beweging.

De Rijksdienst is een ambtelijk apparaat dat, zoals gebruikelijk is op tal van terreinen van staatszorg, de minister bijstaat in de controle op de besteding van de middelen, de begrotingen controleert, toeziet op de naleving van de subsidievoorwaarden, de beschikbare bedragen verdeelt, namens de minister op verzoeken om rijksbijdragen reageert en een financiële planning maakt met het oog op toekomstige uitgaven. Deze werkzaamheden behoren niet tot de taak van de Monumentenraad, die immers geen budgetrecht heeft, al staat het hem natuurlijk vrij daarover aan de minister advies uit te brengen. Het ligt in de bedoeling van de staatssecretaris de Rijkscommissie in de toekomst meer te betrekken bij de categoriale verdeling der middelen. Deze kwestie is ter sprake gekomen in de 276ste (extra) vergadering van de Rijkscommissie op 1 juni 1979.

Als conclusie kan gesteld worden dat de Rijkscommissie op het gebied van de beoordeling van restauratieplannen en subsidieverlening een adviserende taak heeft, zonder dat hierover vaste regels gelden. De Rijksdienst is de deskundige dienststaf van de minister, hem ter zijde staand bij de verdediging en handhaving van zijn beleid. Er is tussen Rijkscommissie en Rijksdienst geen hiërarchische of bestuurlijke verhouding.

Wat betreft de beoordeling van restauratieplannen, is de Rijkscommissie van mening dat het wenselijk zou zijn na te gaan hoe een speciale delegatie uit de Rijkscommissie, bijvoorbeeld de voorzitter, vice-voorzitter en een secretaris in staat zou kunnen worden gesteld de restauratie- of verbouwingsaanvragen – in overleg met de Rijksdienst – te selecteren ter behandeling in de Rijkscommissie.

II. DE BELANGRIJKSTE KRITIEK UIT
RECENTE PUBLICATIES

De hierna te noemen publicaties zijn geschreven vanuit verschillende standpunten en achtergronden, maar hebben één thema gemeen: kritiek op het huidige rijksmonumentenbeleid.

BRINKGREVE, G., Monumenten- of documentenzorg? Amsterdam, *Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad*. Februari 1979.

ENGELDORP GASTELAARS, F. en A. DREIMULLER, „Het falen van de monumentenzorg”, *Intermediair*, jrg. 15, nr. 16 (april 1979), 21-27. Op dit artikel zijn reacties gevolgd van G. BRINKGREVE, C. VAN DEN BRABER, H. KLARENBEK, P. A. WOLTERS en C. WEGENER SLEESWIJK in *Bouw* nr. 26 (december 1979), waarop beide auteurs in *Bouw* nr. 5 (maart 1980) hebben geantwoord. Het artikel in *Intermediair* komt ook ter sprake in een interview met de hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in *De Volkskrant* van 28 juli 1979.

HOOF, ir. H. M. P. J. van, „Onderhoud van monumenten: doen of laten?”, *Recreatievoorzieningen; maandblad voor recreatie, milieu en landschap*, nr. 7 (1979), 381-383.

KROON, B., „Het rommelt in de monumentenzorg”, *De Tijd*, 12 oktober 1979, 27-31.

NEDERLANDSE MONUMENTENZORG AAN DE GROND. Redactioneel voorwoord in de *A.N.W.B. brochure „Onderhoud/verwaarlozing van monumenten”*. De brochure bevat een overdruk van het artikel van HOOF.

SEETERS, P. VAN, „Het elitaire wereldje van de monumentenzorg”, *De Volkskrant*, 21 juli 1979.

Samenvatting van de artikelen

BRINKGREVE

1. De kunsthistoricus overschrijdt zijn competentie als zijn kwaliteitsoordeel bij de beoordeling van restauratie- of verbouwingsplannen opgevat moet worden als enige maatstaf. „Dit gevaar van competentie-overschrijding is in hoge mate aanwezig bij het monumentenzorgbeleid”, schrijft G. Brinkgreve.

2. Het optreden van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg – een te langzame afwikkeling van het vergunningstelsel, de onzekere

houding waar het subsidietoezeggingen betreft en de doctrinaire opvattingen over restaureren – frustreert het doel van de Monumentenwet, namelijk het behoud van monumenten.

3. De kunsthistoricus volgt in zijn functie bij de overheid een restauratiedoctrine, die de vrijheid van de eigenaar beknot en daarbij remmend werkt op de voortgang der restauraties.

4. De kunsthistoricus, in dienst bij de overheid, heeft overdeven veel aandacht voor de periode 1870-1930.

5. Er wordt te weinig geld beschikbaar gesteld voor de verbetering van oude stadswijken, maar er is wel geld voor een miljoenen verslindende restauratie van het Kurhaus te Scheveningen.

6. De kunsthistorici in overheidsdienst zijn geneigd elke bouwspoor te willen handhaven, ongeacht de architectonische kwaliteit ervan. Op deze wijze beviezen zij een gegroeide toestand en vergeten dat de wisselwerking tussen gebouw en gebruikers een niet eindigend proces is.

ENGELDORP GASTELAARS en DREIMULLER

1. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg laat wel dure restauraties uitvoeren „van gebouwen van de hogere milieus”, zoals „Het Loo, kosten 60-80 miljoen, Het Kurhaus, kosten 105 miljoen (waarvan 50 miljoen subsidies) en het Paleis Noordeinde, kosten 40 tot 50 miljoen. Het monumentje om de hoek blijft dichtgetimmerd”.

„Veel mensen zien dan ook dat hun cultuur en hun historie niet gerestaureerd worden”, namelijk de mensen uit „de lage welstandsklassen”.

2. Monumentenorganisaties zijn sterk met elkaar en met C.R.M. vervlochten. Daarom bestaat er een bestuursoligarchie, die een beleidsverandering (onder andere „het opknappen van... ‘de arbeidersmonumentjes’”) in de weg staat. Het ligt voor de hand dat deze bestuurselite niet direct het nut zal inzien van het restaureren van gebouwen van de lage welstandsklassen of van het herstel van stadsgezichten.

HOOF

1. Het belangrijkste probleem bij het behoud van monumenten ligt in het onderhoud. Moet er een wettelijk geregelde onderhoudsplicht komen? De A.N.W.B. geeft de voorkeur aan een „stimulerende aanpak met aanmoedigings-subsidies, verbeterde voorlichting, soepeler behandeling van vergunningsaanvragen en dergelijke”.

2. In de praktijk wordt te weinig krachtdadig opgetreden tegen opzettelijke verwaarlozing van monumenten, zoals de gang van zaken rond het landhuis Kareol in Aerdenhout bewijst. De bestaande wetgeving biedt voldoende houvast om verwaarlozing van monumenten te voorkomen. Bij de toepassing van de wet wordt een te grote voorzichtigheid betracht. Door de onderbemanning van de Rijksdienst wordt het toezicht op de onderhoudstoestand der monumenten ernstig bemoeilijkt. De mogelijkheid om de lagere overheden dit toezicht toe te vertrouwen is onvoldoende benut. Evenmin is gebruik gemaakt van de mogelijkheid om met behulp van de Woningwet (artikel 25, lid 1) en de Modelbouwverordening (artikel 307) monumenten tegen verwaarlozing te beschermen.

3. De ontwikkeling van de provinciale en gemeentelijke bemoeienis inzake de monumentenbescherming dient bevorderd te worden door een herverdeling van taken en middelen.

KROON

1. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg is bureaucratisch, betuttelend en geeft steeds minder geld voor restauraties.

2. Steeds vaker worden restauratie-plannen afgekeurd door dogmatisch denkende kunsthistorici.

3. De kunsthistorische doctrine werkt niet in de praktijk van het restaureren, want de geschiedenis van een gebouw is niet te stoppen. Het is een levend object, geen museumstuk.

4. De creativiteit van de huidige generatie architecten wordt door de doctrinaire monumentenzorg buiten de deur gehouden.

NEDERLANDSE MONUMENTENZORG AAN DE GROND

1. Hoewel de publieke belangstelling voor monumenten groeiende is, slinken de beschikbare gelden om die monumenten te onderhouden. Voor een subsidie-regeling voor het onderhoud van monumenten wordt gepleit.

2. De decentralisatie-gedachte lijkt aan de monumentenzorg voorbij te gaan, hoewel een verdeling van taken pragmatischer zou zijn, vooral als het gaat om het toezicht op het onderhoud van monumenten.

VAN SEETERS

Het artikel van P. van Seeters is een samenvatting van het artikel van P. Engeldorp Gastelaars en A. Dreimuller.

Hier zou nog de meer politiek getinte kritiek op het rijksmonumentenbeleid genoemd kunnen worden. Monumentenzorg zou niet meer onder het ministerie van C.R.M., maar onder dat van Volkshuisvesting moeten vallen. Uit maatschappelijk oogpunt is het beter meer aandacht te besteden aan het opknappen van woonbuurten dan aan het restaureren van zeer dure gebouwen ten behoeve van een kleine elite. Het maatschappelijk draagvlak van de monumentenzorg zou vergroot kunnen worden wanneer er meer aandacht kwam voor de stadsvernieuwing.

Conclusie

De kritiek kan gecondenseerd worden tot zes hoofdthema's:

1. Het rijksbeleid inzake monumentenrestauraties is ten onrechte onder de invloed geraakt van een doctrinaire restauratie-opvatting die gekenmerkt wordt door het streven alle bouwsporen - ongeacht hun architectonische kwaliteit - te willen handhaven en door het verwerpen van herbouwplannen van gesloopte huizen of onderdelen daarvan met behulp van historische gegevens.

2. De overheid verdeelt haar budget ten behoeve van restauraties op een onjuiste wijze: er vloeit, relatief gezien, te veel geld naar restauraties van enkele grote objecten, zodat voor het herstel van woonbuurten weinig middelen meer over zijn.

3. Het onderhoud van monumenten zou verbeterd moeten worden door het ontwerpen van een subsidie-regeling, door een strengere toepassing van de wetsartikelen die aantasting van beschermde monumenten verbieden en door de lagere overheden te activeren tot een eigen beleid op dit gebied.

4. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg treedt bureaucratisch en dirigistisch op bij de behandeling van restauratie- of verbouwingsaanvragen. Het gevolg hiervan is een toenemende onvrede met het rijksmonumentenbeleid bij eigenaars van monumenten en bij restauratie-architecten, wier inbreng en creativiteit onderdrukt worden.

5. De monumentenzorg isoleert zichzelf als een elitaire groep, waardoor haar maatschappelijk draagvlak verkleind wordt en zij geen rol van betekenis kan vervullen in de nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de stadsvernieuwing.

6. De Rijksdienst laat aanvragers van vergunningen ex artikel 14 en van subsidies vaak te

lang in onzekerheid, hetgeen een negatieve invloed heeft op de voortgang en beheersbaarheid van de werkzaamheden.

III. UITGANGSPUNTEN BIJ DE BEOORDELING VAN RESTAURATIE-PLANNEN

De procedure van de beoordeling van restauratie-plannen is vrij duidelijk, het principiële uitgangspunt (of het ontbreken daarvan) lang niet altijd. Maar de algemene lijn is toch conserverend herstel, consolideren en alleen verrichten wat nodig is voor de instandhouding, stopzetting van degradatie, voor de revalidatie en de gebruiksbestemming. Dit streven botst echter niet zelden met naar reconstructie, vrije individuele creatie, toepassing van een toevallige architectuurtheorie en -interpretatie en naar wijziging van méér dan voor de bestemming noodzakelijk, uitgaande verlangens van opdrachtgever en/of particulier architect en aannemer. Bij deze laatste denke men aan de in oude ambachtelijke technieken en materialen gespecialiseerde bedrijven en restauratieateliers. Het over- en herleven van ambachtelijke tradities en vakbekwaamheid is tegelijk een gevaar en een remedie, zij kunnen in geen geval een echte uitdrukking zijn van het verleden of van het heden van de industriële samenleving. Een gevaar voor monumenten kunnen zij vormen wanneer zij het dienende kader te buiten gaan en de vakbekwaamheid gericht wordt op de productie van pastiche. Het behoeft geen betoog, dat het in stand houden van de ambachtelijke tradities een onmisbare steun is voor de kennis en appreciatie van de materiële hoedanigheden van de oude monumenten, en tevens een zinvolle bijdrage aan de werkgelegenheid door het op peil houden van een vakmanschap dat men om de daartoe nodige menselijke inzet wel een roeping mag noemen. Maar dat is iets anders dan partijdig steun geven aan afkeer jegens de moderne bouwindustrie en de technische cultuur van onze hedendaagse samenleving, iets anders dan het „edele handwerk” bevorderen als humaan alternatief voor de moderne architectuur. Nu ook de industriële monumenten en de eerste prestaties van het nieuwe bouwen dat in die technische cultuur geworteld is, binnen het aandachtsgebied van de monumentenzorg komen te liggen, moet het ontstaan van een tegenspraak tussen zorg voor het ambachtelijke en zorg voor het industrieel vervaardigde vermeden worden. Trouwens, in feite is

restaureren zonder de nieuwste technische hulpmiddelen een onmogelijkheid.

De particuliere verlangens winnen het herhaaldelijk van de eisen van de Rijksdienst die niet altijd de impopulaire bouwpolitie wil zijn. De marges van de staatsbemoeienis en van de particuliere vrijheid fluctueren onduidelijk, maar bij de huidige kritiek is in elk geval niet in discussie de wettelijk vastgelegde verantwoordelijkheid van de staat inzake het bewaren en naar stof en geest, materie en symbool, zo ongeschonden mogelijk overleveren van het cultureel erfgoed.

De beoordelingsprocedure geschiedt globaal nog volgens de beschikking van de Minister van O.K.W. van 16 januari 1936, artikel 3, alleen anders in diër voege, dat de huidige *Rijkscommissie* thans nog slechts in door de *Rijksdienst* naar zijn eigen behoefte en keuze aan haar voorgelegde gevallen een oordeel uitspreekt en dat elk restauratie-ontwerp aan beoordeling onderworpen is ongeacht of er al dan niet subsidie verleend wordt. Dat oude artikel luidt:

„De ontwerpen, het bestek en de begroting van het werk, opgemaakt door de architect, waarvan de keuze door de Minister (...) is goedgekeurd, behoeven de voorafgaande goedkeuring van deze Minister.” (‘waarvan’ moet zijn ‘van wie’: de architect moet vakbekwaam in restaureren bevonden zijn.)

„De uitvoering geschiedt, overeenkomstig die plannen, volgens aanwijzing van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, te dezen vertegenwoordigd door de Directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, aan wie, met het oog hierop, de detailtekeningen worden voorgelegd (...).”

De bevoegdheid en invloed van de Rijksdienst inzake de planbeoordeling, eisen van wijziging en opleggen van voorwaarden, zijn evenredig aan de mate waarin hijzelf geëquipeerd is in alle betrokken disciplines (zoals bouwfysica en -chemie, bouw- en kunsthistorische, sociaal-cultureelhistorische documentatie en analyse, financiële expertise, kennis van de stedenbouwkundige en landschappelijke samenhang, verwantschap met andere gevallen). Het plan kan nooit het ontwerp voor een individueel kunstwerk of het toepassen van een theorie, dat wil zeggen een actuele, voorbijgaande ruimtewijze, een subjectieve zienswijze zijn – het kunstwerk *is* er al – en een veelzijdige beoordeling

van toelaatbaarheid van ingrepen is een *algemeen belang*.

Hedendaagse architectuurtheoretische opvattingen zijn niet per definitie gelijk aan vroegere, sterker nog, 20ste eeuwse opvattingen zijn meestal fundamenteel verschillend van oudere. Om die oudere opvattingen herkenbaar te laten blijven, is een onvervalste bouwkunstige erfenis voorwaarde. Het schoonheidsgevoel van de restauratie-architect is van groot belang voor het welslagen van een restauratie. Maar zijn opvattingen over schoonheid zijn niet vrijelijk toepasbaar op een bouwwerk waaraan de opvattingen van vroegere generaties zichtbaar zijn, want het gaat er nu juist om de neerslag van het verleden te beschermen en te bewaren voor latere generaties. Het aanwijzen en verduidelijken van die historische waarden is een overheidstaak, geregeld bij de Monumentenwet.

Het uitvoeren van een restauratie is natuurlijk veel complexer dan alleen het behouden van waardevolle zaken, want het kan ook ontwerpactiviteiten inhouden in verband met bestemmingswijzigingen of herinrichtingen en bijna altijd wordt de architect geconfronteerd met specifieke technische problemen betreffende de constructie of de bouwmaterialen. De oplossingen die de architect voor al dergelijke opgaven en problemen zal kiezen, zijn vrijwel steeds van invloed op het uiterlijk van het monument. Zonder conceptie of totaalbeeld voor ogen te hebben, waarin de gekozen oplossingen van uiteenlopende problemen met elkaar in harmonie gebracht zijn, is een restauratie niet tot een goed einde te brengen. Tussen de creativiteit die hiervoor nodig is en de terughoudendheid bij de behandeling van het historische materiaal behoeft geen tegenstelling te bestaan. Het is bij uitstek de taak van de architect als ontwerper om ideeën te vormen en plannen uit te werken die ertoe kunnen leiden dat het oude, verwaarloosde monument een nieuwe plaats in de samenleving krijgt en opnieuw zal functioneren.

Daarbij kunnen de Minister en de Rijkscommissie het algemene kader aangeven, de Rijksdienst de uitwerking daarbinnen met behulp van eigen apparaat en vakkenis, zo compleet mogelijk betrokken bij vooronderzoek en bepaling van de voorwaarden waaraan het restauratie-ontwerp moet voldoen en bij de beantwoording van de vraag hoe materie- en symboolaantasting in het monument tegengegaan wordt terwijl tegelijk zijn voortleven wordt gewaarborgd. De Rijkscommissie, adviesli-

chaam van de Minister, steunend op de informatie van de Rijksdienst, voorbereidend en uitvoerend orgaan van de Minister, kan helpen bij het aangeven en bewaken van het algemene kader van restauratietheorie en -praktijk. Omdat haar een wezenlijke taak is toevertrouwd in het ter bescherming aanwijzen van monumenten, dient zij te formuleren wat het begrip *monument* inhoudt en welke restauratievormen met het wezen van het monument verenigbaar zijn.

Gedurende de laatste decennia is het aantal restauraties sterk gestegen. Monumenten zijn meer in de belangstelling gekomen en de restauratie ervan werd bevorderd door van overheidswege verstrekte subsidies. Omdat de beschikbare subsidiegelden vooral vloeiden naar de meest verwaarloosde gebouwen, die alleen nog gered konden worden door een totale restauratie, en minder in de vorm van onderhoudssubsidies naar de gebouwen die niet direct gevaar liepen, is bij vele monumentenbezitters de neiging ontstaan de noodzakelijke onderhoudswerkzaamheden op te schorten in afwachting van de subsidie voor een totale restauratie.

Gedurende elke totale restauratie worden allerlei bouwsporen ontdekt die licht kunnen werpen op een vroegere toestand van het gebouw. Gecombineerd met geschiedkundige bronnen en oude afbeeldingen, doen deze vondsten bij de eigenaar en zijn restauratie-architect soms de wens ontstaan die vroegere toestand te reconstrueren. Na afloop van de restauratie is dan een gebouw tot stand gekomen dat in essentie afwijkt van de toestand waarin zich het gebouw vóór de restauratie bevond. Het beschermde monument werd vervangen door een gebouw dat een beeld tracht op te roepen van een oudere situatie. Het nieuwe gebouw is tot stand gekomen nadat de overblijfselen uit een periode van zogenaamde culturele armoede – de jongere geschiedenis meestal – eruit verwijderd zijn en nadat de herinneringen aan perioden van zogenaamde culturele bloei erin versterkt of eraan opgedrongen zijn.

Dit soort restauraties, meestal voortgekomen uit een grote belangstelling voor het verleden, komt gemakkelijk in conflict met een nuchtere, naar objectieve maatstaven strevende toepassing van de Monumentenwet. De wet beschermt monumenten vanwege de waarden die aanwezig zijn, niet vanwege waarden die alsnog gecreëerd moeten worden.

In 1973 heeft de Rijkscommissie zich in een nota in dezelfde geest geuit door te verklaren:

„Het gaat in de huidige situatie niet om restauraties tot in de perfectie maar veeleer om consolidatie van de oude bebouwing, die daarvoor in aanmerking komt. De huidige stilistische opvatting, die geneigd is tot een zo simpel mogelijk restaureren van de aanwezige vormen in tegenstelling tot een kostbaar terugbrengen van 'oude luister' sluit in dit opzicht aan bij het financieel noodzakelijke beleid. Een gunstig gevolg is tevens dat de beschikbare gelden over een zo groot mogelijk aantal objecten kunnen worden verdeeld.”¹

Ook thans, in 1980, stelt de Rijkscommissie zich achter dit standpunt. De opvatting dat de beste wijze van restaureren conserverend herstel is, krijgt tegenwoordig weliswaar iets meer verbreiding, maar heeft in de geschiedenis van de monumentenzorg steeds een belangrijke rol gespeeld. Het doel van de monumentenbescherming, de instandhouding van het culturele erfgoed, schrijft niet voor dat restaureren veel meer zou moeten betekenen dan conserveren en herstellen van versleten bouwmaterialen. Deze bepaling van het begrip *restaureren* is niet voortgekomen uit de bureaucratische willekeur van een overheidsdienst, integendeel, zij wordt gedragen door een veel breder kader.

De Nederlandse staat is de zaak der Europese eenheid ook de eenheid der Europese cultuur dus, warm toegedaan. Daarom kan het niet moeilijk zijn, de op het internationale Europese forum besproken, uitgekristalliseerde en geacclameerde restauratiebeginselen tot de zijne te maken, te meer daar op dat forum alle disciplines, professies, gezagsdragers en overheidsdiensten en ook de monumentenlievende en -restaurerende verenigingen vertegenwoordigd zijn en de discussies dus het breedst mogelijke draagvlak vinden.

Daaruit is het Charter van Venetië voortgekomen in 1964, door de Raad van Europa opnieuw gepubliceerd tijdens zijn conferentie te Zürich op 4-7 juli 1973. Eén artikel moge hier ter kenschetsing volstaan, artikel 9:

„Restauratie moet uitzondering blijven. Zij heeft tot doel de esthetische en historische waarden van het monument te bewaren en aan de dag te brengen en moet geba-

seerd zijn op eerbied voor het oude werk en authentieke gegevens. Haar taak eindigt waar de hypothese begint; elke om esthetische of technische redenen als onvermijdelijk erkende aanvulling moet uitgaan van de architectonische compositie en een eigentijds karakter dragen. Elke restauratie moet worden voorafgegaan door bestudering van het gebouw aan de hand van de historische bronnen en de bouwkundige geschiedenis.”²

Het is een krasse formule maar een handelen naar omstandigheden en naar bevind van zaken kan alleen getoetst worden tegen zulk een scherpe achtergrond. Echter alleen blijvende aandacht voor het internationale forum kan ervoor hoeden, dat dit artikel tot eenzijdige routine of tot opportunistische interpretaties aanleiding geeft. Internationaal, ook op wereldniveau in de vorm van de ICOMOS waar overheidsdiensten en particuliere organisaties, kunsthistorici en technici, architecten en bestuurders zich kunnen laten horen, zodat restauratiebeginselen en monumentbegrip niet door één instantie alleen vastgesteld worden.

Voor een Nederlands restauratie-statuut zouden ook andere verordeningen model kunnen staan. Voor de Italiaanse monumentendiensten is in 1972 een charter bindend geworden, waarvan artikel 6 luidt:³

„... zonder onderscheidt zijn voor alle kunstwerken verboden:

1. Aanvullingen in dezelfde stijl of analoge vormen, ook in vereenvoudigde vormen of op grond van grafische of sculpturale documenten, welke kunnen aangeven hoe het uiterlijk van het werk in voltooide toestand geweest is of geweest moet zijn;
2. Verwijderingen of afbraak die de gang van het werk door de tijd heen uitwissen, tenzij het gaat om beperkte misvormende of ongerijmde veranderingen ten opzichte van de historische waarden van het werk of aanvullingen in een stijl waardoor het werk vervalst wordt;
3. Verwijdering naar, reconstructie of herplaatsing op plaatsen elders dan de

¹ Nota over de financiën van de Monumentenzorg; opgesteld door de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Zeist, 4 juli 1973, 5, nr. 24. Ook geciteerd door J. A. C. TILLEMA, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*. 's-Gravenhage 1975, 549.

² Gepubliceerd in: *Il Monumento per l'Uomo. Atti del II Congresso Internazionale del Restauro*. Venezia, 25-31 maggio 1964. Padua, ICOMOS e Marsilio Editori, 1971, LXIX.

³ Gepubliceerd in: BRANDI, Cesare, *Teoria del Restauro*. Torino, Giulio Einaudi, 1971, 134-154.

oorspronkelijke, tenzij om zwaarder wegende redenen van conservering;

4. Verandering van de bijkomende omstandigheden of omgeving waarin het werk, het monumentale complex of milieu, de opstelling, de tuin, het park etc. onze tijd bereikt hebben;
5. Verandering of verwijdering van de patina.”

Het charter bevat belangrijke aanhangsels over het terugdringen en verbieden van functies en bestemmingen die niet verenigbaar en congeniaal zijn met de constructieve, typologische en kunsthistorische individualiteit van het werk. De monumenten kunnen alleen die sociale functies vervullen waaraan zij zelf niet ten offer vallen.

Ook in Nederland bestaat een lange traditie van een zorgvuldige behandeling van het historisch waardevolle materiaal. Artikel XIII van de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken* (Leiden 1917, herdrukt in 1940) vertolkte de mening van de meerderheid van de Algemene Vergadering van de Nederlandse Oudheidkundige Bond door te stellen: „De strekking der herstellingswerken moet niet zijn de volledige herbouw van een vroegeren toestand, doch het behoud van hetgeen daarvan in den bestaanden toestand is overgebleven en van de latere wijzigingen en toevoegingen, die oudheidkundige-, historische- of kunstwaarde bezitten.”

Het internationale kader is voortdurend van betekenis geweest, omdat denkbeelden inzake het restaureren niet aan landsgrenzen gebonden mogen zijn. In die traditie stond ook J. Kalf, destijds directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, toen hij in 1948 de restauratiebeginselen van de Royal Institute of British Architects (1865, herzien in 1888 en 1926) vertaalde.⁴ Het zijn steeds weer dezelfde evidenties die herhaald worden door de voorvechters van het behoud van wat de culturele erfenis genoemd wordt. In de *Aanbeveling betreffende de bescherming van historische objecten en hun rol in de hedendaagse samenleving* van de 19de zitting van de

Algemene Vergadering van de UNESCO (26 oktober – 30 november 1976) wordt in artikel 23 van hoofdstuk IV (Beschermden Maatregelen) gesteld: „Bij werkzaamheden voor het behoud van historische objecten waarin verschillende perioden zijn vertegenwoordigd, dient rekening te worden gehouden met de kenmerken van al deze perioden.”⁵

Conclusie

De taak van de overheid inzake de beoordeling van restauratie-plannen voor wettelijk beschermde monumenten is gericht op het behoud van historisch waardevolle zaken. Dat betekent niet een streven naar bevrozing van monumenten, waarvan het behoud immers sterk samenhangt met nieuwe functies en nieuwe bestemmingen. Een monument heeft des te meer kans om behouden te blijven als het in de moderne samenleving een rol kan blijven vervullen. Hierop is reeds in de Memorie van Toelichting van de Monumentenwet (Zitting 1955-1956 – 4115) gewezen: „Hierbij (namelijk het verlenen van een vergunning tot wijziging) zal steeds moeten worden gezocht naar mogelijkheden het monument, met behoud van zijn oude karakter en hetgeen het aan waardevols bevat, zoveel mogelijk overeenkomstig de eisen des tijds aan zijn huidige bestemming te doen beantwoorden.”

De hier geschetste restauratie-opvatting vergt van de architect een grote mate van respect en creativiteit, respect voor de historische substantie, voor de uit verschillende historische perioden stammende architectonische bijdragen, zonder vooroordeel ten opzichte van de culturele betekenis ervan en creativiteit om zodanige aanpassingen te ontwerpen dat het monument, in blijvend bezit van zijn volle historische geschakeerdheid, een rol in de samenleving kan blijven vervullen.⁶

De Monumentenwet uit 1961 legt de bevoegdheid tot het verlenen van een vergunning tot wijziging van een beschermd monument in handen van de Minister. De beginselen van behoorlijk bestuur eisen dat een weigering van een vergunning op redelijke wijze gemotiveerd

⁴ KALF, J., „Behouden gaat voor vernieuwen”, *Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond* (1948), 69-79.

⁵ In Nederlandse vertaling gepubliceerd door de Afdeling voorlichting van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Rijswijk, oktober 1978 (nr. 824064 F-249).

⁶ De problematiek van de architectuurrestauratie is recentelijk door diverse vakmensen belicht in het *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* (jrg. 77, nr. 1, 1978, 1-17). Hierin vindt men tevens een opgave van de belangrijkste literatuur op dit gebied.

wordt. De motieven voor een weigering zijn gemakkelijk te vinden wanneer het gaat om een evidente aantasting van het monument, maar moeilijker aanwijsbaar wanneer er sprake is van een historische vervalsing bij een restauratie. Met *historische vervalsing* wordt hier bedoeld elke wijziging van of toevoeging aan een monument, die de zichtbare historische ontwikkeling ervan omkeert of misvormt. Het omvormen van een monument met het doel een oudere verschijningsvorm dan de bestaande op te roepen, bevat een element van bedrog. Het restaureren in de zin van herbouwen van vroegere architectonische concepties onder vernietiging van de bijdragen uit andere historische perioden, kan het uit verschillende historische betekenislagen opgebouwde beeld van het monument vervalsen door er een statisch, historisch ongedifferentieerd beeld voor in de plaats te stellen: een monument als een perfecte maquette, maar met een gereduceerde geschiedenis. Een monument is niet alleen een architectonische schepping, maar ook drager van de overblijfselen van de geschiedenis der bewoning, van het gebruik, van de smaak of meer in het algemeen van een cultuur. De eigenaar van een beschermd monument heeft de vrijheid om zijn eigendom te gebruiken op een wijze die hij zelf verkiest, maar is hierin wat betreft de Monumentenwet in één opzicht beperkt: de waarde die deze wet aan zijn eigendom hecht, mag in principe niet aangetast worden, want die waarde is een algemeen belang.

IV. ANTWOORD OP DE KRITIEK IN PUBLICATIES OVER HET HUIDIGE RIJKSMONUMENTENBELEID, ZOALS SAMENGEVAT IN HOOFDSTUK II

1. Het rijksbeleid inzake monumentenrestauraties hecht bij het herstel en wijziging van een bouwwerk terecht grote waarde aan het bewaren van bouwsporen uit alle tijdperken van zijn wordings- en wijzigingsgeschiedenis als even zo veel betekenislagen die het gebouw zijn historische dimensie en veelheid van belevingswaarden geven. Wijzigingen ter wille van een goed gebruik worden eerder toelaatbaar geacht dan ter wille van een stijlzuivering. Minder gemakkelijk dan vroeger worden die sporen als ontsierend of minderwaardig prijsgegeven aan afbraak of een andere als verfraaiing bedoelde ingreep. Bouwsporen als aanwijzingen in het gebouw voor zijn vroegere toestand worden al

lang niet meer als verplichting tot reconstructie gezien, zo min als oude afbeeldingen. Van het rijksbeleid mag geen steun verwacht worden aan de reconstructie van geheel verdwenen gebouwen. In extreme gevallen zou het denkbaar zijn dat men wel tot reconstructie gedwongen wordt, bijvoorbeeld wanneer er tengevolge van een of andere calamiteit een gat geslagen wordt in een gebouw of gebouwencomplex dat naar één duidelijke conceptie tot stand is gekomen. Te denken valt aan ondermeer de neo-classicistische „crescents” in de Engelse stad Bath uit de tweede helft van de 18de eeuw. Dit is niet hetzelfde als het tot stand brengen van een onuitgevoerd 18de eeuws ontwerp, want het niet uitgevoerd zijn van een ontwerp is op zichzelf een historisch feit, dat evenals andere historische feiten aan de basis ligt van onze kennis van het verleden. Het reconstrueren van een geheel verdwenen gebouw kan allerlei nut hebben, ook voor de architectuurgeschiedenis, maar dan wel binnen de omheining van een museum, niet in het levende bouwbestand, waar een reconstructie een kunstmatige werking kan krijgen.

2. In de verdeling van de restauratiesubsidies is al lang een kentering gaande in de richting van grotere steun aan het herstel van de bescheiden woonhuismonumenten. Tot de erkenning van de wenselijkheid daarvan staan de thans beschikbare geldmiddelen echter nog lang niet in de juiste verhouding, ook al is er de laatste jaren naar gestreefd om bij de verdeling van het budget een groter aandeel der beschikbare middelen aan het woonhuisherstel toe te wijzen dan aan de grotere objecten. Het valt te betreuren dat de gezamenlijke rehabilitatieregeling van de departementen van V.R.O. en C.R.M. geremd wordt door de beperkingen in de subsidie-toezeggingen van het eerstgenoemde.

Het verdient aanbeveling te bezien in hoeverre grote restauraties met minder geldmiddelen, en dus ook met minder subsidie, uitgevoerd zouden kunnen worden.

Feitelijke onjuistheden komen in de publicaties voor waar het gaat om de subsidieverleningen aan enkele grote werken. Wat de restauratie van het Kurhaus betreft, hierbij was het merendeel der rijkssubsidies afkomstig van Sociale Zaken en Economische Zaken. In vergelijking met andere grote restauraties heeft C.R.M. hierin voorzichtig gesubsidieerd. De restauratie van het Paleis Noordeinde en die van Het Loo

vallen wat rijkssubsidies betreft geheel buiten het budget van C.R.M.

3. Met het ontwerpen van een onderhoudssubsidieregeling is een begin gemaakt. Dat het eerste de monumentale kerkgebouwen gediend zullen worden, is niet uit te leggen als keuze vóór de grootse kunstwerken en tegen de zojuist genoemde kleine monumenten. Immers, voor het onderhoud van die kerken is nog minder financiële draagkracht van particuliere zijde aanwezig dan voor woningen, doordat hun eigenaressen, de kerkelijke gemeenten en parochies in stads- en dorpskernen, thans doorgaans nog slechts een bescheiden of geen bestaan leiden.

Andere financiële problemen vragen om wijziging ten gunste van de monumentenzorg. Het voortbestaan van monumenten behoeft in beginsel niet geschaad of bedreigd te worden door een antispeculatiebeding dat verscheidene gemeentebesturen ingesteld hebben, maar voor monumenten restaurerende instellingen zou een verfijning in het leven geroepen moeten worden die hun doelstellingen bevordert. Een antispeculatiewet is door de Rijksc commissie voor de Monumentenzorg aanbevolen in plaats van een beding alleen in de monumentensector.

Het activeren van de lagere overheden is een streven dat met behulp van de decentralisatiegedachte verder verwezenlijkt kan worden, maar dan zo, dat deze overheden een eigen en niet alle verantwoordelijkheid voor de monumenten in hun territoir te dragen krijgen en daartoe voldoende met deskundige mankracht en raadgevers uitgerust worden. Het toenemen van het aantal gemeentelijke monumentenverordeningen en provinciale monumenteninventarisaties is een gunstig symptoom. De gemeenten hebben betere gelegenheid en meer middelen tot waakzaamheid bij het beschermen en tegen het aantasten van monumenten dan de rijksoverheid, maar deze laatste blijft een specifieke algemene verantwoordelijkheid voor het beheer van het nationale erfgoed dragen en zal erop moeten toezien, dat de restauratiepraktijken aan een algemeen, voor het hele land geldend criterium voldoen. Uiteraard kan locale en regionale bescherming het zwaartepunt leggen bij het streekeigene en bij lokaal en regionaal gekoesterde affecties; restauraties zullen in die gevallen die kenmerken respecteren zo niet extra nadruk geven. Maar ook het monumentenregister van de rijksoverheid houdt al verre-

gaand met het streek- en plaatseigene rekening en het zou onjuist zijn wanneer de bestuurlijke decentralisatie locale en regionale restauratiestijlen tot ontwikkeling zou brengen in een zodanig scala van louter nuchtere consolidatie in het ene tot schilderachtige en fantasierijke reconstructie in het andere gebied, dat van een gelijkwaardige behandeling van de monumenten geen sprake meer zou zijn.

4. Of er tot het verwijt, dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg „bureaucratisch en dirigistisch” zou optreden bij de behandeling van restauratie- en verbouwingsplannen, aanleidingen bestaan, kan de Rijksc commissie niet in finesses beoordelen, maar wel is zij van mening, dat de enige juiste handelwijze van de Rijksdienst erin bestaat dat hij alle geestdrift en wensen van de eigenaars en alle inbreng en creativiteit van de restauratie-architecten tegemoetreedt, aanmoedigt dan wel indamt en in de rechte baan leidt, alnaargelang die hoedanigheden het in het geding zijnde monument recht doen dan wel dreigen te overspoelen, uit zijn voegen te rukken en te zeer ingrijpen in zijn bestand en wezen. Creativiteit is voor het monument een gevaar als zij niet tegelijk respect en affiniteit is; restaureren of het maken van een restauratie-plan is eerst een vorm van wetenschap in de zin van zien, onderzoeken, kennen en weten en dan pas een vorm van kunstbeoefening, al is er niet een absolute temporele scheiding bij de verschillend gerichte werkzaamheden, namelijk wetenschap en kunst, te maken. Die wetenschap omvat bouwkundige, historische en natuurwetenschappelijke componenten en hulpmiddelen, zoekt eerst naar een remedie en dan pas naar een schoonheidsmiddel. Alleen in teamverband komen die uiteenlopende disciplines tot hun recht; die van de architect evenzeer als die van de anderen.

5. De verwetenschappelijking van het restauratiewerk mag niet strijdig zijn met de vermaatschappelijking van het gebruik en van de beleving van de monumenten. Willen de bescherming en de restauratie het algemeen belang dienen waarvan in de Monumentenwet sprake is, en wil men het monument blijvend doen functioneren binnen de kaders van de hedendaagse cultuur, recreatie en andere maatschappelijke activiteiten, dan kan er geen sprake zijn van een restauratie slechts als product van technische en historische vakkundigheid en specialiteit. Deze

zijn alleen middelen in dienst van een algemeen maatschappelijk doel dat veel meer omvat dan alleen de lust voor het oog van de meester en de kenner. In de visuele perceptie en oriëntatie, de verstandelijke en gevoelsmatige ervaringswereld van allen, alle stads- en dorpsbewoners en alle reizigers en toeristen, vervullen de monumenten als onderdeel van hun gebouwde en landschappelijke omgeving een rol die telkens opnieuw gedefinieerd moet worden. Dit betekent, dat de waardebeoordeling van het monument en van zijn restauratie er ook een is van zijn aandeel in de context, het totaalbeeld, de gezamenlijke zeggingskracht van stad, dorp en landschap. Bescherming en restauratie zijn beide een vorm van dat definiëren. De maatregel tot bescherming is de erkenning van aanwezigheid van kwaliteiten, capaciteiten, potenties en dimensies in het monument welke aan het welzijn, het zich welbevinden van de maatschappij bijdragen. Die aanwezigheid kan een sluimerende, niet tot het algemeen bewustzijn doorgedrongene zijn en dan is het de blijvende taak van de „meesters” en de „kenners” met hun historische en artistieke kennis en sensibiliteit, esthetische ontvankelijkheid en gevormde smaak, om die betekenissen en belevingsmogelijkheden voor alle mensen te mobiliseren, bloot te leggen, hun ogen ervoor te openen. Overigens is dat niet het monopolie van het kennerchap; de gehechtheid aan monumenten en de vraag om hun herstel kunnen spontaan in alle lagen van de maatschappij, al haar geleidingen, gegroeid zijn. Daar waar de emotionele gebondenheid en beleving al aanwezig zijn, zullen zij echter vaak nog aan de verklarende formule, aan tekst en uitleg geholpen moeten worden. Een voortdurende voorlichting, een onophoudelijk „redengevend omschrijven” is geboden.

De overgebleven, nog werkzame kwaliteiten uit het verleden expliciet maken, verklaren en bewaren, is een taak van cultuurbeleid die voortgaat aan het mogelijk maken van kwaliteit nu en in de toekomst. Beschermen en restaureren zijn het daadwerkelijk erkennen en redden van toekomstmogelijkheden in een deel van het oude. Voorzover die toekomst alleen gewaarborgd

is door gebruiksverandering en alternatieve bestemming – en hoe vaak is dat niet het geval – moet de restaurerende, c.q. verbouwende architect tegelijk verdediger van oude kwaliteit en opwekker van nieuwe kwaliteit zijn in een ontwerpproces waarbij pas goed blijkt hoezeer de vakspecialismen, de historische en technische disciplines, slechts hulpmiddelen zijn die nooit creativiteit, esthetische ontvankelijkheid en sensibiliteit kunnen vervangen. Maar de visie van de architect op het moment mag nooit een individueel subjectieve zijn: hij kijkt, interpreteert en beleeft namens en ten behoeve van de tot herstel en functieverandering opdrachtgevende gemeenschap.* Het gelukkige toeval dat een monument door een even krachtadige als geniale ingreep van een architect totaal te gronde gaat maar een nieuw monument voortbrengt, is niet uitgesloten, maar kan helaas nooit leidraad voor een restauratiebeleid zijn dat moet streven naar behoud van oude en integratie daarin van nieuwe kwaliteiten. De twee extremen zijn: volledig subjectieve willekeur van de ontwerper enerzijds, een tot dadeloosheid leidende poging tot volstreekte objectivering van alle immanente waarden van het monument door wetenschap en techniek anderzijds.

En daartussen dreigt het teleurstellend compromis als uitweg uit de spraakverwarring door een teveel aan inspraak van te velen. Het juiste model van overleg is hier nog niet te schetsen (vergelijk blz. 111), maar dat het maatschappelijke en wetenschappelijke beide daarin het volle pond moeten hebben, is een *conditio sine qua non* voor elk restauratieplan. In elk geval is het een al lang achterhaalde aantijging, dat de monumentenzorg een elitair karakter zou hebben, want zij is juist op een ogenblik in haar geschiedenis aanbeland, dat het maatschappelijk draagvlak zich ruim verbreedt en dat categorieën monumenten in de aandacht zijn gekomen die in herkomst en gebruik met alle geleidingen van de maatschappij verbonden zijn. Juist de sociaal-culturele betekenis van de „alledaagse” architectuur van wonen en werken als wezensbestanddeel van de stads- en dorpskernen en van het platteland wordt geheel erkend

* Gemeenschap: een monument kent eigenlijk geen particulier eigenaar in de ruimste zin. Bescherming betekent het opleggen van de plicht zich rentmeester te weten en als eigenaar rekening te houden met de culturele functie van het monument in veel breder verband dan de particuliere kring. Of de materiële eigenaar nu een particulier persoon

of een kerkbestuur of een gemeentebestuur of een stichting of vereniging is, hij heeft het niet meer alleen voor het zeggen: die eenling of die ene gemeenschap vindt een grotere gemeenschap, de hele samenleving om zich heen als belanghebbende, dat is nu eenmaal de consequentie van de wet en het achterliggend rechtsbesef.

en in de voortgaande monumenteninventarisatie en -bescherming volledig betrokken. Naast de oudere, „eerbiedwaardige”, meestal door notabele burgers in hun besef van cultuurdragers bij uitstek gestichte monumentenlievende verenigingen en bonden, waarvan het ledenbestand sociaal niet exclusief meer te noemen is, wordt in de monumentenzorg ook geluisterd naar de stem van sectiegroepen en van spontane plaatselijke initiatieven, terwijl de NCM, de Nationale Contactcommissie voor de Monumentenbescherming, bedoeld is als de breedste organisatie en krachtenbundeling, die het rijksbeleid kritisch moet volgen, en niet alleen volgen, maar ook met voorstellen koers moet helpen houden. Het is onjuist te suggereren, dat de

Rijksdienst over voorkeuren in de monumentenbescherming, restauraties en prioriteiten in het restauratieprogramma alleen en exclusief als in een familievennootschap onderhandelt met verenigingen en instellingen. Deze zijn slechts een deel van het geheel aan gesprekspartners.

6. Op het verwijt dat de Rijksdienst aanvragers van vergunningen ex artikel 14 en van subsidies te lang in het ongewisse laat, kan geantwoord worden, dat de administratie van de dienst binnenkort geautomatiseerd wordt, zodat te verwachten is dat ongewenste vertragingen niet meer zullen kunnen optreden.

14 april 1980.

NIJMEEGS CANISIUSCOLLEGE BEDREIGD.

WIES VAN LEEUWEN

Het „Canisiuscollege” is tussen 1898 en 1900 in opdracht van de Jezuïetenorde gebouwd naar ontwerp van Nicolaas Molenaar en is een der monumentaalste internaatsgebouwen van Nederland. Gelegen op de stuwwal ten oosten van de middeleeuwse stadskern domineert het zijn omgeving, de rond de eeuwwisseling gebouwde wijk Nijmegen-Oost en met name de Berg en Dalseweg met een bebouwing van tamelijk uniforme herenhuizen in neorenaissance stijl.

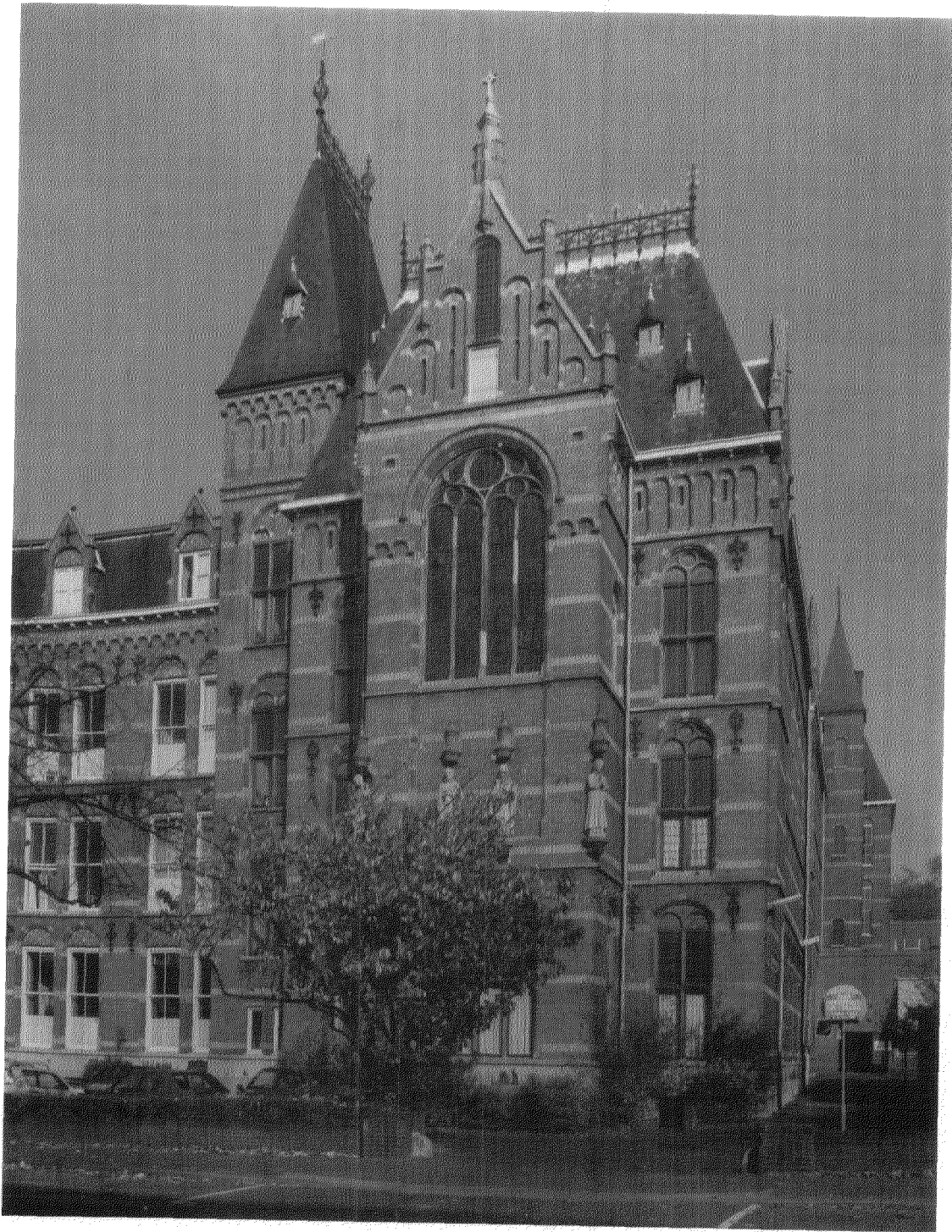
Het is een van die grote, laat-negentiende-eeuwse complexen die door het verdwijnen van hun oorspronkelijke bestemming verloren dreigen te gaan. In ons land, waar oudere monumenten zorgvuldig gekoesterd worden, zijn deze gebouwen nog vogelvrij en kunnen zij ten prooi vallen aan speculatie. Het internaat van de paters Jezuïeten, dat het grootste deel van het complex besloeg, is al enkele jaren gesloten. Hoewel het gebouw nog steeds als school functioneert en de overige ruimten een nieuwe bestemming gevonden hebben, wil de eigenares, de Willibrordusstichting, het geheel afstoten. De school zal samengaan met een andere onderwijsinstelling, en het gebouw geniet geen enkele vorm van bescherming.

Het complex is typerend voor de invloed die de emancipatie van de Nederlandse katholieken in de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw had op onze gebouwde omgeving. De nieuw verworven identiteit van een gehele bevolkingsgroep kreeg gestalte in vele kerken, kloosters, scholen en gestichten. Het Canisiuscollege is door zijn grootscheepse opzet, met stijlelementen ontleend aan het Amsterdamse Rijksmuseum, een in steen uitgedrukt bewijs voor de kwaliteit van het bijzonder onderwijs voor de katholieke midden- en hogere klasse. Dit werd door tegenstanders goed aan gevoeld: „Ik weet maar al te goed hoe velen uwer geloofsgenoten zondagsmiddags op de Berg en Dalseweg wandelend, roemen op de wetenschap van het katholicisme, bij de aanblik van dit paleis, uren ver in de omtrek zichtbaar, dat ge daar hebt neergezet! De stenen pruiken waarmee gij voor en na uwe intellectueele kaalheid tracht te bedekken, ze zullen ons niet misleiden”. Het gebouw is

door Cuypersleerling Molenaar ontworpen op basis van principes die ten dele voortkwamen uit de handboeken van Viollet-le-Duc en ook door P. Cuypers en rijksbouwmeester C. Peters werden toegepast. Rond twee binnenplaatsen zijn sober gedetailleerde functionele ruimten als klaslokalen, slaapzalen en aula gesitueerd, terwijl het voorgebouw, opgetrokken in oranje baksteen met rijke natuursteen ornamentiek, representatieve ruimten bevat. Hieronder vallen op de bibliotheek met vijf houten galerijen, een kapel met neogotisch meubilair, enige zaaltjes met fraaie kapitelen en netgewelven en een monumentale hal van drie etages met zuilengalerijen en bovenlicht. De bibliotheek is vergelijkbaar met die van het Haagse Ministerie van Justitie — door de nieuwbouw voor de Tweede Kamer eveneens bedreigd —, de hal is een verkleinde versie van de hal in het hoofdpostkantoor te Amsterdam, beide van C. Peters.

Ook de nieuwe kapel, in 1936-'37 ontworpen door A. J. Kropholler, is zeer monumentaal met haar zware baksteenmuren en open kap. Als reactie op de rijk gedetailleerde gebouwen in neostijlen concentreert Kropholler met eenvoudige middelen alle aandacht op het liturgisch gebeuren. De inrichting is geheel door hem ontworpen en ongewijzigd bewaard gebleven. Het gebouwencomplex is omgeven door sportvelden en groengebied. In de ondergrond bevinden zich resten van twee romeinse legerplaatsen met een kampdorp en een grafveld, uit het begin van onze jaartelling. Deze resten zijn van internationaal belang. Omdat ze niet overbouwd zijn kunnen ze in de toekomst, wanneer de bestaande gegevens over romeins Nijmegen uitgewerkt zijn en de opgravingsmethoden verder verfijnd zijn, belangrijk nieuw materiaal leveren. In mei 1980 is dit terrein op de lijst van beschermde archeologische monumenten geplaatst. In samenhang met het „patersbosje” vormt het terrein een oase van groen in de wijk.

Al vanaf 1974 wordt er gesproken over nieuwe bestemmingen voor het complex als de school in de jaren '80 zal fuseren. Geen enkele van de mogelijkheden — studentenhuisvesting in Van Dam-eenheden, kantoor voor Publieke Werken — wordt tot de bodem toe uitgezocht.

Afb. 1. Het Canisiuscollege te Nijmegen. Het rechtergedeelte van de voorgevel met de congregatiekapel.

In 1976 heeft de Nijmeegse gemeenteraad benadrukt dat althans het monumentale gedeelte van het hoofdgebouw gehandhaafd moet blijven. In 1977 echter pleit een Projectgroep Herbestemming Canisiuscollege — een samenwerkingsverband tussen de eigenares, een projectontwikkelaar, een aannemer en enige andere partners — voor volledige sloop van het onrendabele complex, dat vervangen moet worden door enige etagewoningen voor studenten en alleenstaanden, wat sociale woningbouw en verder vooral premie-, koop- en vrije sectorwoningen. Ook B. en W. van Nijmegen achten sloop noodzakelijk.

Als reactie hierop wordt in het voorjaar van 1979 de „Initiatiefgroep Behoud Canisiuscomplex” opgericht, met als leden verontruste wijkbewoners, de wijkwinkel Nijmegen-Oost, vertegenwoordigers van de vereniging Numaga en de Gelderse Monumentencommissie, hoogleraren van de K.U. Nijmegen en een aantal studenten kunstgeschiedenis. Zij willen bereiken dat het hoofdgebouw en het achterliggende groengebied behouden blijven. Tot nu toe is bereikt dat de gemeenteraad zich nogmaals heeft uitgesproken voor behoud van het frontgedeelte van het hoofdgebouw terwijl ook een deel van

het groengebied bewaard moet blijven. De Initiatiefgroep vindt dit onvoldoende: behoud van alleen een monumentaal front met representatieve ruimten, negeert de vele sobere ruimten in de rest van het gebouw die voor andere bestemmingen gebruikt kunnen worden en zal de mogelijkheden voor behoud beperken.

Het complex is van landelijk belang en de Initiatiefgroep probeert — nu een verzoek tot plaatsing op de voorlopige monumentenlijst door de Monumentenraad is aangehouden — in het bestemmingsplan voor de wijk zo gunstig mogelijke voorwaarden voor behoud te scheppen. Momenteel loopt een procedure bij G.S. van Gelderland over dit bestemmingsplan. Om haar streven te onderbouwen en op te roepen tot adhesie heeft de groep een brochure uitgegeven over het gebouw en zijn geschiedenis onder de titel „'t Hok moet blijven”. Deze brochure is verkrijgbaar bij de Initiatiefgroep Behoud Canisiuscomplex, Wijkwinkel Nijmegen-Oost, Daalseweg 259, 6521 GK Nijmegen. Ook adhesiebetuigingen kunnen aan dit adres gezonden worden. Deze stemmen zullen het streven van de groep tot behoud van het complex in een nieuwe bestemming zeker steunen.

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND OP VRIJDAG 20 JUNI 1980 IN DE AULA VAN HET THERMENMUSEUM TE HEERLEN.

De presentielijst vermeldt de handtekeningen van 67 leden en introducés. De voorzitter, jhr. mr. L. M. Michiels van Kessenich, opent om 17 uur de vergadering en spreekt als volgt:

„Dames en Heren,

Het is vast gebruik in de KNOB dat de voorzitter in de zomervergadering een enigszins uitvoerig openingswoord uitspreekt. Zelfs heb ik wel eens het woord „rede” horen vallen. Wel, verwacht U van mij geen rede in de wetenschappelijke zin van het woord. Lang niet elk woord, dat de voorzitter spreekt, is gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek. Ook heeft het bestuur — zo is de gewoonte in onze Bond nu eenmaal — vooraf geen weet van wat ik zeggen zal. Ik draag daarvoor dus slechts persoonlijk de verantwoordelijkheid.

In 1979 zijn onze vereniging veertien leden door de dood ontvallen. Ik lees U hun namen in alfabetische volgorde voor:

G. J. van Assendelft, Rotterdam
M. J. O. Branse, Haarlem
mr. H. A. de Bruyn Kops, Amsterdam
H. J. Calkoen, Velsen
R. E. van Duyl Schultz, Barchem
mr. B. van 't Hoff, Hardenberg
ir. H. C. A. Holleman, Zeist
mr. H. L. L. van Hoogenhuyze, Zeist
Y. Meeter, 's-Gravenhage
ing. W. Moerdijk, Arnhem
A. van der Noordt, Alphen aan de Rijn
R. Rothfus, Havelte
mr. A. Staring, Vorden
P. van der Sterre, Leiderdorp

Ik moge U verzoeken gedurende enkele ogenblikken onze overleden vrienden te gedenken.

Het zal U duidelijk zijn dat Uw voorzitter (trouwens nog maar voor enkele ogenblikken) zich als Limburger bijzonder verheugt over het feit dat U nu eens allemaal naar hem bent toegekomen in plaats van andersom. In het schone Zuidlimburg vergadert de Bond niet iedere dag. Limburg is blij met een zo kloeke opkomst voor deze vergadering. Daaruit moge blijken de grote belangstelling, die er voor dit gewest onder de leden van de KNOB leeft.

De nummers 3 en 4 van de jaargang 1979 van het Bulletin, waarin de verslagen van onze

voorjaars- en zomervergadering van 1979 zijn opgenomen, verschenen later dan verwacht. Dat maakt dat wij die verslagen in deze vergadering nog moeten vaststellen. Ieder, die deze vergadering goed heeft voorbereid, heeft derhalve die verslagen nog juist voor het betreden van deze mooie aula aandachtig doorgenomen. Ik wilde dus de draad weer oppakken waar ik vorig jaar in Den Bosch gebleven was. Ik zei toen dat we van CRM voor het jaar 1979 een subsidie hadden gekregen van f 10.000,—. Kennelijk heeft men in Den Haag van onze vreugde kennis genomen en goede nota genomen van onze tevredenheid. Tevreden mensen zijn in onze maatschappij verdacht. Dat hoort niet. Het subsidie voor 1980 is dan ook met 10% verlaagd tot f 9.000,—. Gecorrigeerd i.v.m. de geldontwaarding betekent dit een verlaging met 17%, immers om gelijk te blijven in koopkracht mocht de Bond rekenen op ca. f 10.700,—. Een vergelijking met de springproccessie van Echternach dringt zich op. Een pas voorwaarts, een voet achterwaarts; volledig komt uit wat ik vorig jaar in den Bosch zeide: het bezuinigen gaat het gemakkelijkst in de sfeer van de subsidies; daar snoeit het mes met de minste consequenties voor de overheid zelve. Maar wij zullen ons niet aansluiten bij de rij kermers en klagers, die zich thans in dit land als een schilderij van Jeroen Bosch aan het formen is. Geen scheefgetrokken en van angst vertekende gezichten bij de KNOB. Er zijn teveel positieve verheugende zaken, dan dat wij de juist omhooggaande weg weer via de berm zouden verlaten. Ons bureau in Amsterdam in het Huis de Pinto begint langzaam maar zeker uit de verf te komen. Onze medekostganger in hetzelfde pension, de Nationale Contactcommissie voor de Monumentenbescherming, is daar onlangs ingetrokken. Nu heeft de NCM al een echte directeur en een medewerkster fulltime. Vonhoff is nu eenmaal geen dorpsburgemeester. Maar toch voelen wij ons in de omvangrijke schaduw van de NCM — ik bedoel dat overdrachtelijk — best safe. Ik meen dat het bestuur snel het overleg moet openen over een zo goed mogelijk gebruik van elkaars mogelijkheden. Bij dit overleg zouden alle monumentenorganisaties in het Huis de Pinto dienen te

worden betrokken. De verwachting is gerechtvaardigd dat we vanuit dat schone Huis in Amsterdam beter kunnen werken aan de taken die de Bond zich stelt.

De redactie van het Bulletin heeft, het is U bekend, laten horen dat men van mening was dat aan een aflossing van de wacht gedacht moest worden. Door het vrij plotselinge aftreden van de hoofdredacteur aan het begin van dit jaar kwam deze aangelegenheid in een stroomversnelling. Veel dank zijn wij verschuldigd aan de zittende redactie, die samen met de bestuursleden Snoep en Slechte met voortvarendheid de redactionele kano door die stroomversnelling heeft gestuurd. Als *trait d'union* in dit nummertje snelwatervaren treedt op de heer Schulte, die namens de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zowel in de oude als in de nieuwe redactie zitting heeft. In een dergelijk proces van snelle ontwikkelingen ontstaat altijd wel een zekere verwarring, waarin deze of gene zich te kort gedaan kan voelen. Zo ben ik mij pijnlijk bewust van het feit dat wij de redactiecommissie in deze aangelegenheid niet alle eer hebben aangedaan, die eigenlijk was vereist. U weet, op de biecht volgt de vergiffenis. Maar helaas is ook in dit gewest de biecht niet meer wat zij geweest is. Als we dus geen vergiffenis krijgen, dan horen we dat graag. De hoofdredacteur, de heer van Asperen de Boer, hebben wij op passende wijze laten blijken van de dankbaarheid, die wij hem verschuldigd zijn voor de vele aan de Bond bewezen diensten. Al met al kan, meen ik, worden geconstateerd dat de toekomst van het aloude Bulletin vol beloften zit. Degenen, die zich daar voor inzetten (bedoeld is zowel praesens als imperfectum), verdienen onze dank.

Misschien mag ik nog met een enkel woord naar de toekomst zien. De snelle wisselingen in het dagelijks bestuur, wisselingen die samenhangen met onze statuten, vragen bijzondere voorzieningen. Daar kom ik in de loop van de vergadering nog op terug. Eén zaak zou ik graag nu al willen regelen. Sommigen onder U weten dat ik de eer heb voorzitter te zijn van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. In dit genootschap kent men binnen het bestuur ook adviserende bestuursleden. Veelal neemt men daarvoor leden, die door hun lange ervaring vooral van nut kunnen zijn door hun kennis omtrent het verenigingsverleden. Ik ben van oordeel dat dat instituut nuttig werkt. Betrokkenen hoeven niet anders te doen dan de vergaderingen bij te wonen en te waken voor

onbezonnen besluiten. Nu verwacht ik geen onbezonnenheid van het bestuur, maar al te weinig kennis omtrent het verleden kan een bestuur parten spelen. Ik moge U dan ook een voorstel doen. Nu zei mijn grootvader altijd: als je op een verzoek „nee” verwacht, kan je het beter niet vragen. Toch ben ik van mening dat het zeer nuttig zou zijn als de heer Van der Mark nog enige tijd als levend archief van de Bond zou kunnen functioneren. Als U nu snel applaudisseert, kan het bestuur die gedachte verder uitwerken, en kan hij geen „nee” meer zeggen. Nu we het toch over Van der Mark hebben: wij hebben vorig jaar aan zijn 25-jarig secretariaat uitvoerig aandacht geschonken in onze bijzondere ingelaste vergadering in Oirschot in het restaurant „De Zwaan”. Ik geloof dat ik aan wat ik toen gezegd heb niet veel hoeftoe te voegen, maar strikt persoonlijk wil ik nog zeggen — en ik zeg het heel voorzichtig — ik acht het niet geheel en al uitgesloten dat de KNOB zonder jouw steeds weer bezielend enthousiasme wellicht reeds tot het verleden zou kunnen hebben behoren. Ik zal nu wel van deze of gene op mijn kop krijgen. En natuurlijk mogen we alle voortreffelijke leden van de KNOB in het verleden geen onrecht aandoen, maar ... doeners zijn doeners ... en zonder doeners gaat alles teloor. Hans, heel veel dank.

Over onze scheidende penningmeester zeg ik niets. Ik hoop U dat in de loop van deze vergadering verder te verduidelijken. Ik dank het bestuur voor de werkelijk bruisende medewerking, die ik als voorzitter heb mogen genieten. Het is uniek te mogen werken in een bestuur, waar voor alle voorkomende werkzaamheden telkens weer vrijwilligers te vinden zijn. Ik heb dat in hoge mate gewaardeerd. Het was een voorrecht, Uw voorzitter te mogen zijn gedurende drie jaren. Ik wens mijn opvolger, zo die gekozen wordt, een even plezierige bestuursperiode toe als ik heb gehad en nog zal hebben, want ik hoop nog enkele jaren in het bestuur te mogen blijven. Laat het de Oudheidkundige Bond goed gaan; de schrijvers van „De Bloem in de KNOB” hebben er een nieuwe voorzet voor gegeven!”

De *notulen* van de op 31 maart 1979 te Naarden en van de op 15 juni 1979 te 's-Hertogenbosch gehouden vergaderingen, welke zijn afgedrukt in het Bulletin, jaargang 1979, resp. aflevering 3, blz. 133 e.v. en aflevering 4, blz. 163 e.v. worden, nadat op verzoek van de heer *Valk* op

blz. 168 en 169 de „Bosse” dagen, Broek en koek zijn gecompleteerd tot „Bossche” dito's, vastgesteld.

Onder de *ingekomen stukken* bevinden zich berichten van verhindering van de dames Moerman en Prins en van de heren Asselbergs, Halbertsma, Sarfaty, Slechte en Snoep. Bij brief van 21 april 1980 heeft de Staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk bericht dat het hem niet mogelijk is de Bond over het jaar 1980 een hoger subsidie te verlenen dan f 9.000,— (was over 1979 f 10.000,—). De Staatssecretaris voegt daaraan toe dat rekening moet worden gehouden met een mogelijke verdere verlaging van het subsidie in de jaren nà 1980, nu binnen het Ministerie een verlegging van de prioriteiten aan de orde is gesteld. Op voorstel van de *voorzitter* wordt besloten de Staatssecretaris blijk te geven van onze ongerustheid over deze gang van zaken. De *secretaris* zegt dat hij zich vereerd voelt door het besluit van de vergadering hem tot adviserend lid van het bestuur te benoemen; het Huishoudelijk Reglement kent deze figuur evenwel niet en daarom zal hij graag af en toe als adviseur optreden, zonder lid van het bestuur te zijn. Als voornaamste taak neemt hij zich voor, de uitgifte van deel V van het Repertorium op korte termijn tot stand te brengen.

De *secretaris* krijgt dan het woord voor het uitbrengen van het *jaarverslag*:

„Het uitbrengen van het verslag over de belevenissen van de Bond in het afgelopen verenigingsjaar mag dan voor de secretaris statutair een „verplicht nummer” zijn en voor hem persoonlijk een plezierige taak, de laatste jaren werd dit plezier danig getemperd door een sfeer van malaise en onzekerheid, waaraan onze vereniging zich ogenschijnlijk maar niet kon ontworstelen.

Zo begon ook het jaar 1979, waarin de Bond zijn tachtigste verjaardag mocht gedenken, weer met een geduchte tegenvaller toen, voor de eerste maal in de geschiedenis, de voor 17 februari vastgestelde winterbijeenkomst in verband met de uitzonderlijke weersomstandigheden op het laatste moment moest worden uitgesteld tot 31 maart. Hulde aan de volharding en de trouw van onze leden, dat toch nog 60 belangstellenden die dag de weg naar Naarden hebben ingeslagen!

Het is dus alleszins begrijpelijk dat de brief van 6 juni van de Staatssecretaris van CRM, waarin werd vermeld dat over het jaar 1979 de Bond een subsidie van f 10.000,— was toegekend, de situatie als bij toverslag heeft doen opklaren. Terecht kon de voorzitter in de op 24 augustus 1979 voor de eerste maal in ons eigen bureau in het Huis de Pinto te Amsterdam gehouden bestuursvergadering enthousiast verklaren: „we hebben nu een subsidie, we hebben een vast dak boven ons hoofd en het salaris van onze chef de bureau lijkt gewaarborgd. Daarom nù: de handen aan de ploeg!”

Inderdaad: er is in 1979 veel bereikt. Helaas kwam de Bond nog niet in het bezit van nieuwe Statuten. Over de definitieve tekst werd men het in het bestuur spoedig eens, maar de voorgestelde wijzigingen in het concept maakten nader overleg met de notaris noodzakelijk, hetgeen meer tijd vergde dan was voorzien. Wel staat de Oudheidkundige Bond nu ingeschreven in het verenigingenregister van de Kamer van Koophandel in Amsterdam onder nr. V - 531870.

Zoals reeds vermeld, is de definitieve vestiging van de Bond in het Amsterdamse Huis de Pinto in het verslagjaar een feit geworden. Tot onze vreugde heeft het Prins Bernhard Fonds een bijdrage van f 5.400,— toegezegd in de kosten van de inrichting van het bureau. Zo is dan eindelijk na tachtig jaren een einde gekomen aan de omzwervingen van administratie en archief, die in het verleden steeds met de persoon van de secretaris meereidsen, van woonhuis tot kantoor en van kantoor weer naar woonhuis. Onze medewerkster mejuffrouw Marian de Haas is elke woensdag in het Pintohuis aanwezig. Haar werkzaamheden betekenen nú al een verlichting van de taak van de secretaris en het bestuur zou graag zien dat haar ook ten behoeve van de redactie van het Bulletin een taak wordt toebedacht. Daarmee zou dan ook tevens het huidige, moeizame contact tussen bestuur en redactie kunnen worden verbeterd. Zulks klemt te meer nu de in functie zijnde leden van de redactie, met uitzondering van de heer Schulte, de wens te kennen hebben gegeven binnenkort hun taak neer te leggen. Ook de hoofdredacteur heeft zijn vertrek aangekondigd. Aangezien zowel van de zijde van het Ministerie van CRM als vanwege de Rijksdienst voor de Monumentenzorg steeds werd aangedrongen op een bezuiniging op de drukkosten van het Bulletin, heeft het bestuur na een

nauwkeurige vergelijking van de van diverse drukkers ontvangen offertes besloten het Bulletin in het jaar 1980 bij wijze van proef en voorlopig voor één jaar te doen drukken bij de firma Brill in het goedkopere offset-procedé.

Bij brief van 2 oktober heeft de Staatssecretaris van CRM doen weten dat naar zijn mening de aandacht van de monumentenbescherming moet worden verlegd naar de periode 1850-1930 en hij roept daartoe de medewerking van de oudheidkundige verenigingen in. Onze Bond is tot die medewerking graag bereid maar hij is wel verontrust over de bij de registratie van de „jongere bouwkunst” optredende vertraging, die slechts door het aantrekken van deskundigen op dit terrein kan worden overwonnen. Typerend in dit verband is het beroep, dat jhr. ir. A. L. van den Brandeler op de Bond heeft gedaan om mee te werken aan het behoud van enkele met afbraak bedreigende stationsgebouwen in oostelijk-Nederland. Stellig is de Bond in deze materie geïnteresseerd en hij zou het organiseren van een studiedag of het opnemen van een artikel in het Bulletin hierover sterk toejuichen. Maar om sterk te staan tegenover de Nederlandse Spoorwegen geeft de Bond er de voorkeur aan dat de Nationale Contactcommissie Monumentenbescherming deze zaak ter hand neemt.

Verschenen is het Koninklijk Besluit van 10 oktober 1979, nr. 6, waarbij de beschikking van de toenmalige Minister van CRM van 12 november 1975, houdende toestemming tot het afbreken van de panden Breestraat 127-129 en Langebrug 48 en 52 te *Leiden*, wordt gehandhaafd. Tegen deze beschikking heeft de Bond destijds beroep aangetekend. Wij kunnen ons helaas niet aan de indruk onttrekken dat wederom de economische belangen (in casu de vestiging van een C en A-bedrijf in de Leidse binnenstad) hebben geprevaleerd boven het belang dat wordt gediend met het behoud van de in het geding zijnde monumenten.

Gedeputeerde Staten van Noord-Holland hebben de Bond verzocht één of meer vertegenwoordigers aan te wijzen, die zitting zouden kunnen nemen in een te vormen adviescommissie voor het opstellen van een provinciale monumentenlijst. Het bestuur heeft daartoe de architect E. M. van Thienen en drs. H. Halbertsma voorgedragen.

Een groep jonge geïnteresseerden in het werk van de Bond heeft in het afgelopen jaar een nota opgesteld, waarin enkele richtlijnen worden

voorgesteld voor een doelmatiger organisatie en een verbeterde aanpak van de taken van onze vereniging. Dezerzijds werd de inhoud van deze nota „Op zoek naar de bloem in de KNOB” van belang geacht, zodat de vier opstellers een uitnodiging ontvingen in een vergadering van het bestuur een toelichting te komen geven op hun voorstellen. De leden van het bestuur mevrouw Moerman en de heer Nijhof hebben zich bereid verklaard nader contact met deze „werkgroep” op te nemen, hetgeen vermoedelijk zal leiden tot een in de herfst van 1980 te organiseren discussiedag.

In de ledenvergadering van 15 juni 1979 traden de niet-herkiesbare bestuursleden Van Mossveld en Vroom af. Mevrouw Bosch en de heren Michiels van Kessenich en Van de Rijt werden voor een periode van twee jaar herkozen. De secretaris, die permanent herkiesbaar is, had te kennen gegeven na 25 jaar zijn functie te willen neerleggen. Op dringend verzoek van de voorzitter verklaarde hij zich bereid nog één jaar aan te blijven teneinde het bestuur gelegenheid te geven in alle rust naar een opvolger uit te zien. Mevrouw Moerman en de heren Nijhof, Slechte en Snoep werden door de vergadering als nieuwe bestuursleden benoemd. De heer Michiels van Kessenich zag zijn voorzitterschap voor één jaar (laatste termijn!) gecontinueerd. Hoewel de belangstelling iets terugloopt werden de twee in 1979 gehouden ledenvergaderingen door een bevredigend aantal belangstellenden bezocht. De door het winterse weer naar 31 maart verschoven bijeenkomst in de Grote Kerk te Naarden droeg een bijzonder karakter. Het centraal gestelde thema „Aanpassing van monumenten aan hedendaags gebruik” werd ingeleid door twee architecten en een kunsthistoricus en de daarop volgende geanimeerde discussie heeft wel duidelijk gemaakt dat over al deze problemen in onze kring niet gelijk wordt gedacht — hetgeen eigenlijk niet zo verwonderlijk is!

U wilt Uw secretaris wel toestaan dit verslag te besluiten met een persoonlijk woord nu, met Uw goedvinden, de heer Nijhof hem straks in deze eervolle, dienende bestuursfunctie zal opvolgen. Na vijf en twintig jaarverslagen wordt 't de hoogste tijd, een ander aan het woord te laten. Een element van verjonging op z'n tijd kan de toekomstige activiteit van de Bond en het aanwakkeren van de belangstelling voor ons cultureel erfgoed slechts ten goede komen. Mijn voorganger als secretaris, wijlen de rijksarchiva-

ris mr. Hardenberg, heeft wel eens het contact met de leden van de Bond het boeiendste en aangenaamste facet van zijn functie genoemd, een stelling, die ik volledig kan onderschrijven. Van harte hoop ik dat mijn opvolger dezelfde ervaring zal opdoen. Het ga de Bond en U allen persoonlijk goed!”

In verband met het bepaalde in artikel 5 van het Huishoudelijk Reglement zijn aan de beurt van aftreden de bestuursleden Asselbergs, De Gou, Halbertsma, Van Helbergen en Van Pelt. De heren De Gou en Halbertsma hebben zes jaren achtereenvolgende zitting gehad in het bestuur en zijn dus niet herkiesbaar. Drs. Van Pelt heeft wegens permanent verblijf in het buitenland bedankt als bestuurslid. De heer Van Helbergen stelt zich niet herkiesbaar. Het bestuur stelt voor, de heer Asselbergs voor een periode van twee jaar opnieuw te benoemen en tot nieuwe bestuursleden aan te wijzen mevrouw drs. E. C. Barones van der Borch tot Verwolde-Swemle, dr. J. H. F. Bloemers, S. Buddingh', mr. F. L. M. de Gou, ir. W. B. J. Polman en mevrouw drs. M. A. Prins-Schimmel. Er zijn geen tegenstanders gesteld. De vergadering bekrachtigt de benoeming van de bovengenoemde personen met applaus. De voorzitter zegt dat de heer Van Helbergen zich desgevraagd bereid heeft verklaard nog één jaar als penningmeester te blijven fungeren, opdat het bestuur in alle rust naar een opvolger zal kunnen uitzien. Wel is hij van plan, zijn activiteiten in de loop van het jaar te verminderen.

De voorzitter heeft zijn functie drie jaren achtereenvolgende bekleed en is op grond van de bepalingen van het Huishoudelijk Reglement derhalve niet als zodanig herkiesbaar. Het bestuur heeft zich over een opvolger beraden en meent de vergadering te mogen aanbevelen als nieuwe voorzitter aan te wijzen de heer S. Buddingh', burgemeester van de gemeente Steenderen. De vergadering stemt met deze benoeming met een hartelijk applaus in. De heer Buddingh', ter vergadering aanwezig, verklaart zich bereid het voorzitterschap op zich te nemen. Jhr. Michiels van Kessenich zal optreden als vice-voorzitter.

De voorzitter stelt vervolgens aan de orde de benoeming van een *secretaris*, daar de huidige functionaris reeds in de ledenvergadering van 20 juni 1979 zijn wens tot aftreden kenbaar

heeft gemaakt. Het bestuur draagt als zodanig voor drs. P. Nijhof, sedert 1979 lid van ons bestuur en adjunct-directeur van het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting (NIROV). Ook deze benoeming wordt door de vergadering met applaus bekrachtigd.

De voorzitter brengt in herinnering dat door het ontslag van hoofdredacteur Van Asperen de Boer en het terugtreden van enkele leden van de redactie ten aanzien van het *Bulletin* een nieuwe situatie is ontstaan. De heer *Schulte* licht als lid van de redactie de vergadering in over de persoon van nieuwe leden van de redactie, wier benoeming thans aan de vergadering wordt voorgelegd. Het betreft hier de dames drs. C. Rogge en drs. C. C. S. Wilmer alsmede de heren dr. D. P. Snoep, drs. C. H. Slechte, drs. J. C. T. M. van Laarhoven, A. van Leeuwen en drs. H. Stoepker. De vergadering gaat met hun benoeming akkoord. De heer *Schulte* geeft vervolgens een schets van de nieuwe opzet: de bedoeling is dat er een ander soort redactie komt, die ten aanzien van artikelen voor het *Bulletin* meer „wervend” zal optreden. De heer Slechte zal de redactievergaderingen leiden en hij wordt bijgestaan door de redactie-secretaresse Marian de Haas, die in het kantoor van de Bond in het Huis de Pinto zal zetelen. „Eindredacteur” lijkt een betere titel dan „hoofdredacteur”; voor de jaargang 1980 zal de heer Schulte tijdelijk zelf als „productieleider” optreden om de achterstand in de verschijning van het *Bulletin* weg te werken. Nader zal worden bezien hoe de verhouding tussen redactie en redactiecommissie, die zelden of nooit bijeenkomt, in de praktijk moet worden. De voorzitter dankt de heer Schulte voor zijn activiteiten en zijn toelichting op de plannen; het bestuur zal zich in zijn eerstvolgende vergadering over de nieuwe opzet ten aanzien van het *Bulletin* uitvoerig beraden.

De voorzitter stelt voor in 1981 de *wintervergadering* te houden te *Amsterdam* (op de derde zaterdag in februari) en de *zomervergadering* met excursie in de *Achterhoek* (op de derde vrijdag en zaterdag in juni). De vergadering verklaart zich met dit voorstel akkoord. Dit jaar zal een extra bijeenkomst van de leden worden georganiseerd op zaterdag 1 november te Utrecht, tijdens welke de nota „Op zoek naar de Bloem in de KNOB” ter discussie staat.

Bij de *rondvraag* stelt de heer *Janse* uit Heeze de vraag waarom er zo weinig publiciteit aan de activiteiten van de Bond wordt gegeven. Zijn er op dit ogenblik journalisten in de zaal? De voorzitter antwoordt dat de plaatselijke pers op onze bijeenkomst attent is gemaakt; misschien is het nuttig in den vervolge een uittreksel uit de openingsrede en het jaarverslag tevoren aan de pers te verstrekken. De heer *Wijdooge* heeft in een bericht in de pers gelezen dat bij de Staatssecretaris van CRM de vraag is opgekomen of de huidige doelstellingen en instrumenten, waarmee het monumentenbeleid wordt gevoerd, niet aan een herwaardering toe zijn. De bewindsman zal daartoe een onderzoek doen instellen bij de op dit terrein bestaande meningen en visies van particulieren, organisaties en overheden. Naar de mening van de heer *Wijdooge* dient hier ook de stem van de Oudheidkundige Bond te worden gehoord.

De heer *Valk* vraagt of een lid van de Bond hem op het spoor kan zetten van tekeningen van de architect Ch. Weber, die omstreeks 1890 tal van kerken in Brabant en Limburg (o.a. Lie-rop, Uden) heeft gebouwd.

De zojuist benoemde secretaris van de Bond, de heer *Nijhof*, biedt de voorzitter een exemplaar aan van „Zorgen om Monumenten”, een rapport van een werkgroep uit het NIROV, dat zojuist is verschenen. Voorts zet hij aan de vergadering de taak en het functioneren van het NIROV uiteen.

Als oudste aanwezige lid in jaren spreekt de heer *Braat* een bewogen dankwoord tot de scheidende voorzitter en secretaris voor al het werk, dat zij in het belang van de Bond hebben verricht, waarna de nieuwe voorzitter, de heer *Buddingh*, dankt voor het in hem gestelde vertrouwen; met aller hulp hoopt hij de Bond naar een goede toekomst te kunnen leiden.

De vergadering wordt om 16.25 uur *gesloten*.

Vrijdag 20 juni. Zoals van een goede gastheer mag worden verwacht, heet voorzitter *Michiels* van *Kessenich* de leden van de Bond welkom in de hal van het station Maastricht, waar na aankomst van de trein van 11 uur uit het noorden zich een talrijk gezelschap heeft verzameld. Direct daarna installeren de deelnemers zich in de klaarstaande autobussen, waarin de voorzitter en de heer J. Ficq, oud-burgemeester van Witem, als explicateurs optreden. Van de goede

stad Maastricht krijgt het gezelschap weinig te zien, maar in de voormalige gemeente Heer kan in het voorbijrijden een glimp worden opgevangen van het in de bomen verscholen Huis Eyl, dat thans gereed wordt gemaakt als residentie voor Limburgs Gouverneur. Langs Gronsveld met zijn beroemde torenmolen en de al even befaamde bol-acacia's langs de weg wordt spoedig het dorp Rijckholt bereikt. In de grote zaal van het café „De Rijckhof” geeft de voorzitter het woord aan ing. P. J. Felder, die verbonden is aan het Natuurhistorisch Museum te Maastricht, voor het houden van een praatje over de uit 3000 jaren vóór Christus daterende, neolithische vuursteenmijnen in het Natuurreserveat Savelsbos, tussen Rijckholt en Sint Geertruid.

„Vuursteen, zo legt ing. Felder uit, is een harde steensoort, die gevonden wordt op plaatsen, waar kalk wordt aangetroffen. De hardheid van vuursteen maakte het materiaal voor de praehistorische mens geschikt voor werktuigen, voornamelijk bijlen en messen. In 1881 werden — uniek voor ons land — de eerste vuursteenmijnen in het Savelsbos ontdekt. Ook in aangrenzende landen, tot in Polen en Zwitserland toe, zijn zij gevonden. Naar schatting zijn wel 5000 mijnputten in het gebied om Rijckholt aanwezig, die nog lang niet allemaal oudheidkundig zijn onderzocht. De productie van vuursteen in Rijckholt moet voor die tijd aanzienlijk zijn geweest; men schat dat op een inwonertal van 250 vijftien mijnwerkers bij de winning betrokken waren. Met primitief, maar toch zeer inventief gereedschap maakte men eerst een ondergrondse tunnel, steeds met twee schachten (in- en uitgang); vanuit die tunnel werden via kruipholen de vuursteenknollen uit de kalk verzameld en later gespleten en ruw bewerkt”.

Aan het slot van zijn causerie nodigt de heer Felder de aanwezigen uit, hem te volgen naar zo'n vuursteenmijn in het nabije Rijckholterbos. De zware regenval van de afgelopen dagen heeft het geëcciditeerde terrein glibberig gemaakt, maar desondanks wandelt het gezelschap moedig naar boven om op de helling een blik in de mijnput te werpen — niet zo gemakkelijk, omdat de elektrische verlichting door de vocht af en toe uitvalt! Weer veilig terug in café „De Rijckhof” wacht daar een Limburgse koffietafel, compleet met vla, waarna de voorzitter gelegenheid heeft zijn bijzondere dank uit te spreken jegens de heren Felder en Van

Westreenen, de districtsbeheerder van het Staatsbosbeheer, dat voor deze excursie bij wijze van hoge uitzondering toestemming heeft verleend.

Om half drie wordt de tocht voortgezet langs het mooiste gedeelte van de Mergellandroute en de beide burgemeesters-gidsen worden niet moe, de aantrekkelijkheden van het lieflijke Zuid-Limburgse landschap in alle toonaarden te bezingen. Over Sint Geertruid, Mheer, Noorbeek, Slenaken en Eperheide voert de route naar Epen. Daar wordt een bezoek gebracht aan de zgn. Volmolen, een watermolen op de Geul, die eigendom is van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten. Deze in vol bedrijf zijnde graanmolen werd in 1976 geheel gerestaureerd, waarbij de in 1928 aangebrachte turbine weer door een waterrad werd vervangen. Oud-burgemeester Ficq, fervent monumentenbeschermer en in feite de grote stuwende kracht achter deze geslaagde restauratie, laat zich de gelegenheid niet ontgaan het gezelschap toe te spreken en daar een propagandawoord voor Natuurmonumenten en de Molenstichting Limburg aan te verbinden, waarna men dit „monument van bedrijf en techniek”, want dat is het, van onder tot boven bezichtigt.

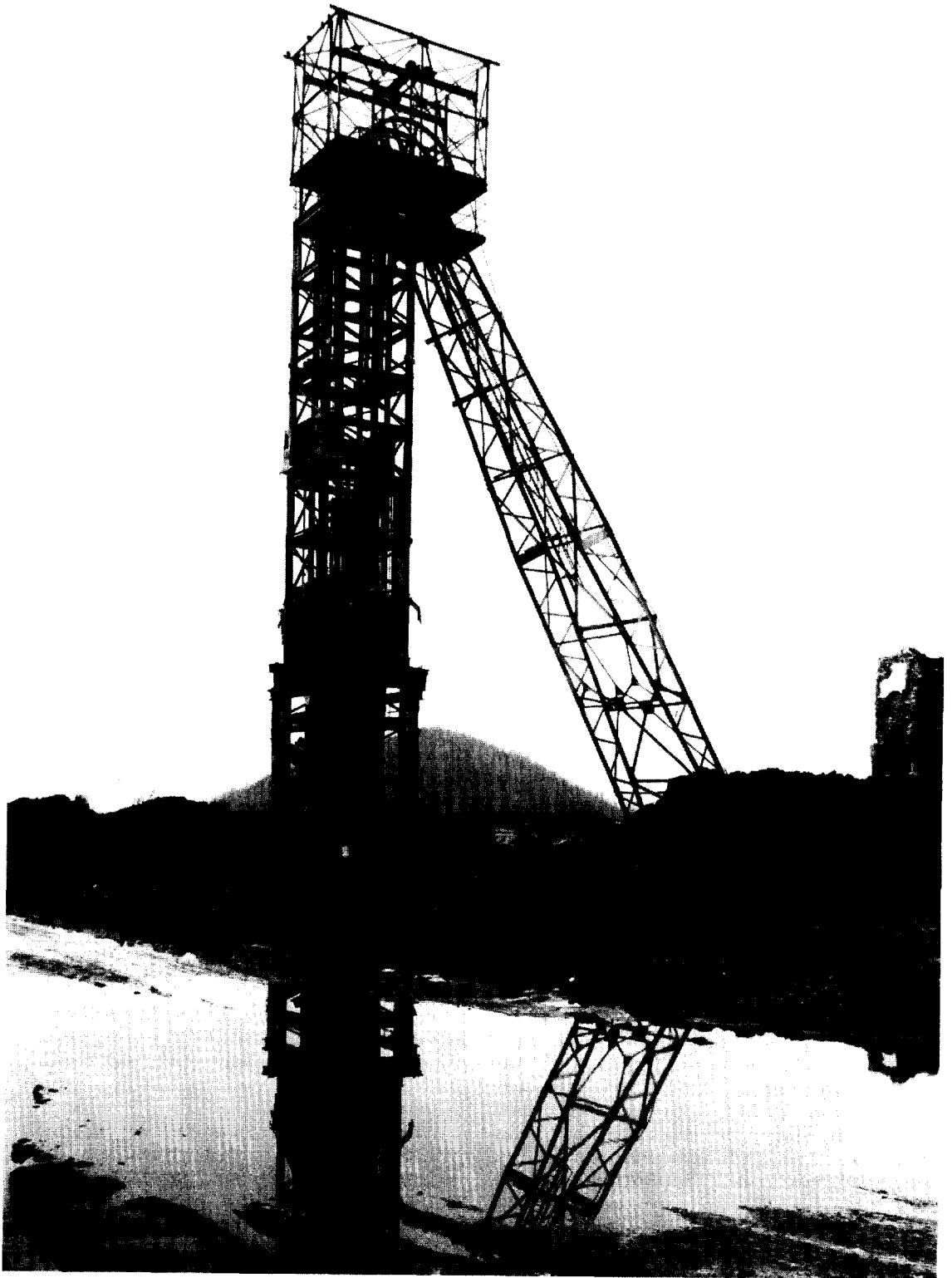
Langs Vaals en Nijswiller wordt dan via de autosnelweg Heerlen bereikt. In het monumentale stadhuis, schepping van architect Peutz uit 1941, spreekt burgemeester J. A. M. Reijnen een hartelijk woord van welkom, waarbij hij ook wijst op de dynamische ontwikkeling van zijn stad in de laatste vijftig jaar, voor een belangrijk deel een gevolg van de mijnindustrie, een periode, die nu weer is afgesloten. De afbouw van de kolenwinning scheidt voor de gemeente nog steeds grote problemen, omdat de in uitzicht gestelde vervangende werkgelegenheid niet aan de verwachtingen heeft voldaan. Na de feestdrank bestaat gelegenheid ten stadhuis een bijzondere tentoonstelling uit de eigen collectie, hoofdzakelijk van na-oorlogse expressionisten te bezichtigen. Tegen vijf uur begeeft men zich naar het nabijgelegen Thermenmuseum, waar in de aula de ledenvergadering plaats vindt. Na het gemeenschappelijk diner in het Grand Hotel wordt de dag besloten met een avondontvangst in het Thermenmuseum. Directeur drs. J. T. J. Jamar, die tevens hoofd is van de Gemeentelijke Oudheidkundige Dienst, leidt het gezelschap rond. De autobussen brengen de deelnemers dan terug naar Maastricht voor de overnachting.

Zaterdag 21 juni. Om 9 uur vertrekken de bussen van het station Maastricht voor een rit door de oostelijke mijnstreek. Als deskundige neemt aan de tocht deel mr. A. Rijk, directeur van het Stadsgebied Oostelijk Mijngebied, die onderweg een toelichting geeft. Groot is de tegenstelling tussen de excursie van gisteren langs de Mergellandroute en die van vandaag: hier veel typische, door de voormalige mijnindustrie geïnspireerde bouwwerken, meestal niet mooi, maar wel karakteristiek voor een thans afgesloten tijdperk. De Limburgse mijnindustrie is verleden tijd, maar het land is nog vol herinneringen: steenbergen, ten dele afgegraven of met een laag aarde bedekt, waardoor ze een groen uiterlijk vertonen, schachten, koeltorens, bedrijfsgebouwen, kantoren en vooral kolonieën (klemtoon op de ie), de complexen woningen, waarin het koppelvolk leefde.

De eerste kennismaking met deze monumenten van bedrijf en techniek valt vandaag niet mee. In Hoensbroek staat de merkwaardig gevormde koeltoren van de voormalige staatsmijn Emma, een schepping van ir. Van Iterson, er sterk verwaarloosd bij; de bedrijfsgebouwen zijn of worden afgebroken. In Heerlen staan de tussen moderne hoogbouw ingeklemde liftschachten van de voormalige Oranje Nassau I nog overeind — maar hoe lang nog? Een betere indruk maakt de kolonie Beersdal, een complex (gewitte) mijnwerkershuisjes, dat met zijn tuintjes aan de voorzijde er niet-onvriendelijk uitziet.

Ter afwisseling wordt in Heerlen op het Bekerveld de in 1953 door architect Peutz ontworpen kerk van de H. Moeder Anna bezocht: een kerk met een bijzonder mooi interieur, voorzien van ramen van gekleurd glas in beton door Daan Wildschut. Hoogst merkwaardig is verder de aan de rand van Heerlen gelegen, als een molshoop met een begroeide gronddekking door architect Bisscheroux in 1978 gebouwde kerk van de H. Andreas; het in een tunnel opgestelde, moderne Madonnabeeld met het vergulde gezicht vormt een object van devotie, dat bijzonder aanspreekt.

Weer terug op het spoor van de industriële archeologie gaat het nu in de gemeente Kerkrade langs de schacht Nulland van de voormalige Domaniale Mijn, in 1907 gebouwd als luchtschacht en in 1921 ook ingericht voor transport, gedeeltelijk in beton en gedeeltelijk in baksteen opgetrokken. Iets verder tekenen de bedrijfsgebouwen van de mijn Julia zich af als achter-

Afb. 1. Schachtblok van schacht II van de mijn Oranje-Nassau I te Heerlen, gereed gekomen in de jaren 1896-1898.

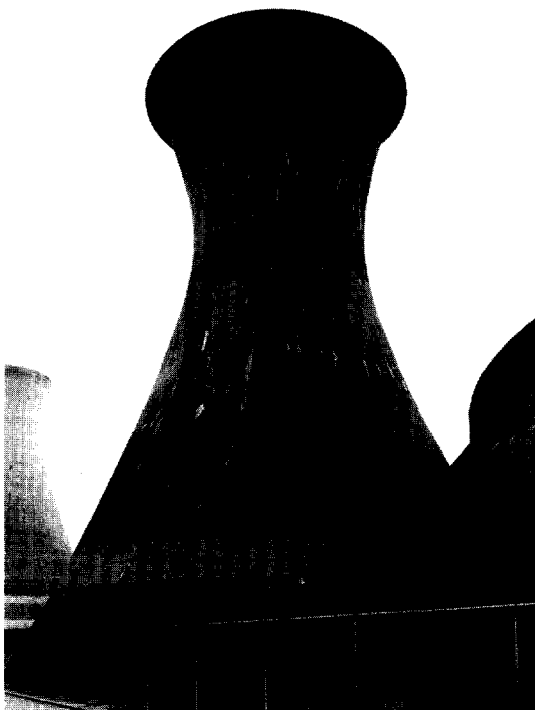

Afb. 2. Lijsterstraat en op de achtergrond Merelstraat van de kolonie „Hopel”, in 1906-1910 gebouwd door de mijn Laura en Vereniging naar ontwerp van architect A. Reichpietsch.

grond voor de kerk van Eyselshoven — nergens was de mijn zó verweven met het dorp als hier — en een ogenblik lijkt het of deze nog als vandoors in exploitatie is: zware stoomwolken stijgen op uit de machtige koeltorens en het geheel maakt uit de verte een bedrijvige indruk. Maar spoedig blijkt dat hier geen kolen meer worden gewonnen; de mijn is ingeschakeld voor de productie van electriciteit. Bij wijze van uitzondering wordt het de bussen toegestaan een rondje te rijden over het uitgestrekte complex. De stalen schachtbokken staan terzijde van verwaarloosde gebouwen, die blijkbaar niet nodig zijn voor de nieuwe bestemming. Interessant zijn de omstreeks 1910 in opdracht van de mijn Laura en Vereniging, een Belgische N.V. met statutaire zetel in Brussel, gebouwde woningen en het valt op dat hier, zoals dat ook bij de andere mijnmaatschappijen het geval was, het onderscheid naar de bestemming streng is doorgevoerd: riant villa's voor de directeurs en de

ingenieurs, herenhuizen voor de opzichters, middenstandswoningen voor het administratieve personeel en tenslotte de eenvoudige huizen in de kolonié voor de kompels. Het valt daarom toe te juichen dat een gedeelte van de mijnwerkerskolonie „Hopel” op de monumentenlijst is geplaatst, zodat deze huisjes, waaraan na enige modernisering een uitstekende, nieuwe woonbestemming kan worden gegeven, tot in lengte van dagen getuigenis zullen kunnen afleggen van de industriële ontwikkeling, waaraan deze streek zijn welvaart te danken heeft gehad.

De bussen rijden dan via Kerkrade naar het kloostercomplex Rolduc, waar in het gastenverblijf de koffietafel wacht. Als inleiding op een uitgebreide rondgang geeft ir. J. Peutz een toelichting op de geschiedenis en de in uitvoering zijnde restauratie van het complex. Onder leiding van ir. Peutz en drs. F. L. Augustus bezoeken na de lunch de groepen beurtelings de hoogst merkwaardige kerk van de voormalige

Afb. 3. Koeltoren III van de staatsmijn „Emma”, in 1918 gebouwd naar ontwerp van Ir. Van Iterson, een der directeuren van de Staatsmijnen, en het betonconstructiebedrijf G. Kuypers te Rotterdam.

Abdij en de kloostergebouwen, waarbij gelukkig ook de fraaie, barokke bibliotheek mag worden betreden. Met een korte wandeling door het in een gedeelte van het complex ondergebrachte Mijnmuseum, zeer instructief na alles wat deze dag in de voormalige mijnstreek „in het veld” is waargenomen, wordt de excursie besloten. Daarmee heeft de Oudheidkundige

Bond geprobeerd de Zuid-Limburgse industriële archeologie wat nader onder de belangstelling van de leden te brengen. Voor wie er meer van wil weten: het Inventarisatierapport *Mijnmonumenten*, een uitgave van het Samenwerkingsverband sanering mijnterreinen oostelijk mijngebied, geeft terzake een uitstekende documentatie!

V. D. M.

BOEKBESPREKING

A. Slinger, H. Janse, G. Berends, *Natuursteen in Monumenten*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist, Bosch & Keuning n.v., Baarn 1980, f 27,50.

Soms reageer ik direkt. Reeds enkele uren nadat ik dit boek kocht, had ik de overtuiging, dat ieder die iets met oude gebouwen van doen heeft, het moet bezitten. De meest geëigende plaats om die mening te uiten is het Bulletin van de KNOB. Vandaar mijn aanbod aan de redactie, om er iets over te zeggen. Veel hoeft dat niet te zijn, het belangrijkste staat al in het tweede deel van de tweede zin.

Natuursteen was eens het meest wezenlijke bouw materiaal; tot in de jaren '50 bleef het een essentiële rol spelen, maar in de laatste kwart eeuw is het meer en meer gedegradeerd tot aangeplakt of voorgehangen decoratief element. Slechts in de wereld van de monumentenzorg blijft men ermee vertrouwd, daar dient de kennis bewaard te blijven. Ir. R. Meischke wijst daar al op in zijn voorwoord.

Er bestond hierover nauwelijks literatuur. Wèl vanuit de kant van de geologie, maar die biedt weinig informatie die voor bouwkundigen van belang is. Er was het breed opgezette artikel van J. A. L. Bom uit 1950, in dit Bulletin gepubliceerd¹. Uit andere landen zijn mij hoofdzakelijk artikelen die zich op een enkele steensoort richten bekend. Enkele jaren terug verscheen er in zeer kleine oplaag een Monumentenmonografie², welke kennelijk een voorstudie vormde voor het boek dat thans ter tafel ligt. In dat boek is op systematische wijze de ervaring neergelegd, welke de beeldhouwer van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, A. Slinger, gedurende een welhaast levenslange omgang met natuursteen heeft opgedaan. De beide andere auteurs moeten zich op hem gericht hebben, de historische onderbouwing geleverd hebben. Zij hebben de kennis van Slinger als het ware in kaart gebracht en die kaart reliëf

gegeven. Bescheiden als Slinger is, wordt er op gewezen dat geen volledigheid mag worden verwacht. Maar al is het dan niet volledig, uniek is het boek wel. Niet alleen voor Nederland, maar voor heel noordwest-Europa, al beperkt het zich bewust tot de natuursteensoorten, die in Nederland toepassing vonden. Met dit boek in de hand kan men de gebouwen langs en de eigen kennis door aanschouwen en betasten verdiepen. Want hoe aardig de kleurenfoto's ook zijn, voor echte kennismaking moet men het materiaal „in levenden lijve” voor zich hebben.

Naast voorbeelden van toepassing in oude monumenten is het verrassend ook de verwijzingen naar bouwwerken uit de eerste helft van deze eeuw te volgen. Dan blijkt, dat het inderdaad nog maar een jaar of 30 geleden is, dat het begrip voor natuursteen achteruit begon te gaan.

Ik beschouw dit boek als een van de belangrijkste publicaties op het gebied van de monumentenzorg. Waarom is een werk als dit zo zeldzaam? Men kan soms na enkele maanden studie al iets zinnigs zeggen over de sociale of de economische aspecten van een bepaalde groep van historische gebouwen, na enkele jaren iets over typologische of historische aspecten. Maar uiteindelijk bestaat een gebouw uit materie en om wat werkelijk wezenlijks over zoiets fundamenteels als die materie te kunnen zeggen, moet men er — zoals Slinger — een halve eeuw mee gewerkt hebben. Iedere zin is van een verrukkelijke nuchterheid en directheid. Nergens wordt iets als zeker voorgesteld, wat niet geheel zeker is. Ik weersta de verleiding om méér dan de navolgende twee zinnen over te nemen (ik begon immers met te zeggen, dat U het boek moet kopen!): „Leiensoorten worden niet besproken. Daaraan zou een aparte publikatie gewijd dienen te worden”. Want het zou geweldig zijn, wanneer het driemanschap deze bespreking opvatte als een aansporing om dat dan maar te doen ook!

C. L. Temminck Groll

¹ J. A. L. Blom, Natuursteen bij historische bouwwerken, *Bulletin KNOB*. 1950, 161.

² A. Slinger, H. Janse, G. Berends, „Natuursteen in Monumenten”, *Monumenten Monografieën 4*. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1977.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE ARCHEOLOGISCHE INSTELLINGEN IN NEDERLAND

GELDERLAND

Elst

In de eerste helft van augustus 1980 is aan de zuidzijde van de Dorpsstraat in verband met uitbreidingsplannen een bouwput uitgegraven achter de panden nr. 47 (fa. Gerretsen, electro-technische installaties) en 49 (waarin binnenkort de Bouwmaterialenhandel M. van Dijk N.V. gevestigd zal worden).

Dank zij de oplettendheid en activiteit van J. J. van der Horst, Elst (O.-B.), en de medewerking van het aannemersbedrijf G. Spoelman te Gendt konden daarbij archeologische waarnemingen worden gedaan en enige vondsten geborgen worden. In de profielen was onder de bovengrond tot op een diepte van ca. 2.50 m beneden het maaiveld een ongeveer 2 m dik pakket aangevoerde blauwgrijze klei te zien, die gelegen bleek te zijn op ongestoorde stroomruggrond. In de klei zijn enige aardewerkscherven aangetroffen, die dateren uit de 13de eeuw en later, en bovendien een aantal stukken uit de Romeinse tijd: fragmenten van dakpannen, tegels en tubuli en een opvallende zuiltrommel van Lotharingse kalksteen, alsmede stukken kwartsiet en tufsteen. Het fragment van de trommel is nog 38 cm hoog; de grootste diameter bedraagt aan de bovenzijde (waar nog een dookgat te zien is) 36.3 cm, aan de onderkant 37 cm. Aan de buitenzijde is dit stuk voorzien van 14 cannelures, die gescheiden zijn door platte lijsten en niet uitgehold zijn, maar „gevuld” met afgeronde banden; op grond daarvan moet de trommel - die thans bewaard wordt in

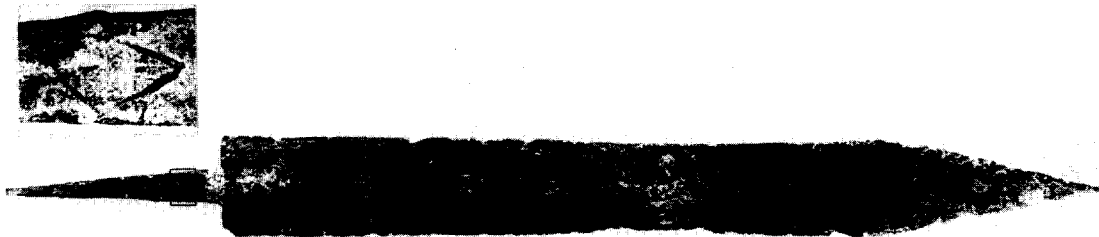
de N.-H. kerk te Elst - behoord hebben tot het onderste derde gedeelte van een zuil. Dergelijke cannelures zijn uit Romeins Nederland enkel nog bekend van twee grote, in december 1976 te Lith-Kessel, aan de zuidelijke oever van de Maas ontdekte stukken van halfzuilen (vgl. W. J. H. Verwers, *Bulletin KNOB*, 76 (1977), 189).

De trommel uit Elst kan moeilijk deel hebben uitgemaakt van een van de zuilen van de omgang van tempel II; vgl. J. E. A. Th. Bogaers, *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe*, 's-Gravenhage 1955, 155 (nr. 385, 387 en 395) en 162, en pl. 39 (5a-b) en 42: diam. 33 en 35.6 cm, met 16 cannelures. Er is alle reden om te vermoeden dat het nieuwe stuk afkomstig is van een zuilengalerij die behoord heeft tot het gebouw dat in de Romeinse tijd gestaan heeft op de plaats van de panden Dorpsstraat 51, 53 (Amro-Bank) en 55; zie J. E. Bogaers, *Nieuwsbulletin KNOB*, 69 (1970), 131 v. en *Numaga*, 17 (1970), 102-107, vooral afb. 1 en 3.

Instituut O.G.A., Nijmegen (J. E. Bogaers)

Malburgen (gem. Arnhem)

Onlangs is, dankzij de bereidwillige medewerking van Th. H. Janssen uit Huissen, een in 1971 te Malburgen gevonden Romeins zwaard herontdekt. Het gaat om een gladius, een karakteristiek wapen van Romeinse legioensoldaten tot ver in de 3de eeuw (Afb. 1). De vondst krijgt tegen de achtergrond van het ca. 3 km westelijk gelegen castellum (*Archeologisch Nieuws* 79 (1980), 30-32) nog extra reliëf. De diverse

Afb. 1. De gladius van Malburgen (Foto Th. H. Janssen, Huissen).

post-Romeinse Rijnbeddingen hebben ter plaatse de oorspronkelijke situatie deels verspoeld. Toch kan worden vastgesteld dat het zwaard afkomstig moet zijn van dezelfde stroomrug als die waarop het castellum ligt. Deze rug geeft de loop van de Rijn in de Romeinse tijd aan.

De gladius is 61,3 cm lang, de kling meet 48,2 cm. De korte punt buigt met een duidelijke knik om naar de rechte, parallel lopende sneden. Direct vergelijkbaar is de bekende gladius uit de Rijn bij Oosterbeek (W.C. Braat, „Römische Schwerter und Dolche im Rijksmuseum van Oudheden”, *OMROL*, 48 (1967), 57ff), die in de onmiddellijke nabijheid van het castellum moet zijn opgebaggerd. Deze kan, in tegenstelling tot de opvatting van Braat, gedateerd worden in de flavische tijd (zie G. Ulbert, „Gladii aus Pompeji”, *Germania*, 47 (1969), m.n. 102). Over de datering van het Malburgense stuk valt door het ontbreken van greep en schede minder te zeggen. Gezien de vorm kan het zwaard niet vroeger zijn dan het midden van de 1ste eeuw (Ulbert, *o.c.*), doch dergelijke gladii komen ook nog in het midden van de 3de eeuw voor (F. R. Herrmann, „Der Eisenhortfund aus dem Kastell Künzig”, *Saalburg Jahrbuch*, 26 (1969), m.n. Abb. 2:3-5).

Opmerkelijk is tot slot nog een graffito XV (zie afb.) aangebracht op de angel van het zwaard en dus tijdens de gebruiksduur onzichtbaar. Dit impliceert dat de inscriptie te maken heeft met de fabricage, niet met het gebruik. Volgens R. MacMullen („Inscriptions on Armor and the Supply of Arms in the Roman Empire”, *American Journal of Archaeology*, 64 (1960), 23-40) zijn dergelijke inscripties op wapens kenmerkend voor door de staat opgezette *fabricae* uit de tijd na Diocletianus. Juist voor zwaarden valt dit echter niet met zekerheid te bewijzen (MacMullen, *o.c.*, 39). Een nauwkeuriger datering van de gladius is daardoor niet mogelijk.

R. O. B., Amersfoort (W. J. H. Willems)

NOORD-HOLLAND
Monnickendam

In het centrum van de stad nabij de Middeldam werden aan de Kerkstraat (nrs. 49-53) in een bouwput van de Fa. Centerbouw te Enkhuizen de bakstenen fundamenten van acht, in plattegrond hoefijzervormige bouwsels met een grootste diameter van 2,5 m onderzocht. Dat het hier een complex ovens betreft lijkt wel ze-

ker, maar waarvoor zij gediend hebben staat nog niet vast. Naast de hoefijzervormige bouwsels komen vijf kleinere, in plattegrond ronde bouwsels voor, waarvan er drie direct naast de grotere fundamenten zijn gelegen. In twee kuilen werden sintels, slakken, steenkool en een baar ruwijzer gevonden. Het laboratoriumonderzoek hiervan, dat wordt uitgevoerd door prof. dr. A. J. Zuythoff te Delft, kan wellicht bijdragen tot oplossing van de vraag naar de functie. Het begeleidende aardewerk is 14de-eeuws, evenals het formaat van de bakstenen (kloostermoppen). Aaneenpassende aardewerscherven uit verschillende uithoeken van het terrein bewijzen dat het terrein toen nog niet in drie percelen opgedeeld was en dat het hier waarschijnlijk om een aaneengesloten industrieel complex gaat. Een tiental bakstenen vloeren van 1 tot 3 m in het vierkant wijzen wellicht op werkplaatsen.

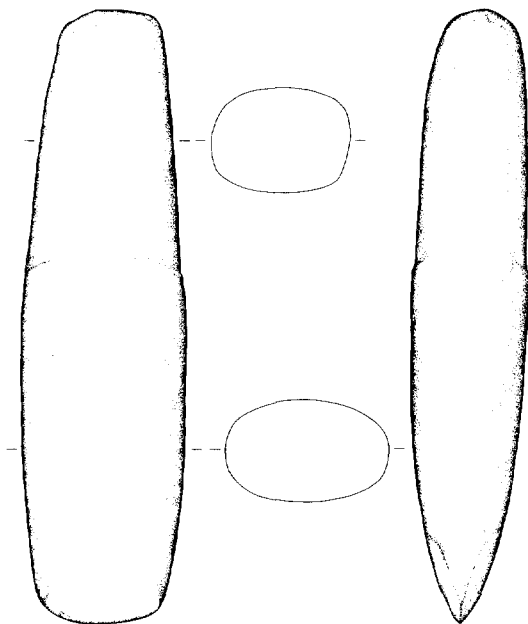
Behalve deze baksteenbouwsels waren meer direct aan de straat gelegen ook resten van een middeleeuwse houten bebouwing bewaard gebleven (woonhuizen en een stal, mogelijk reeds uit het einde der 13de eeuw daterend). Een profielsleuf loodrecht op de Kerkstraat gegraven toonde aan, dat aan de bebouwing een ophoging van terpachtige allure was voorafgegaan. Het aardewerk gevonden aan de basis van deze ophoging lijkt niet ouder dan de tweede helft van de 13de eeuw.

Het onderzoek werd uitgevoerd door de afdeling Middeleeuwse Archeologie van het IPP na een melding door de heer K. Tolman. Het moest snel in de bouwvakvacantie gebeuren (van 21.7-10.8.79), hetgeen alleen gelukte dankzij de medewerking van talrijke leden van de AWN en de Vereniging „Oud Monnickendam”, gecoördineerd door Jurjen M. Bos, die tevens de dagelijkse leiding voerde. Dankzij een initiatief van de heer J. G. Berkhout, provinciaal museumconsulent in Noord-Holland, was het bovendien mogelijk een drietal van de kleinere ovenbouwsels op te nemen en onder te brengen in het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen (1 ex.) en in de toren van de Grote Kerk te Monnickendam.

I. P. P., Amsterdam (H. H. van Regteren Altena)

LIMBURG
Arcen (Gem. Arcen en Velden)

Door bemiddeling van mej. J. Stoel uit Lomm kon in het begin van dit jaar een zeer bijzondere

Afb. 2. Neolithische Schafttrillenbeil uit Arcen (Tek. R.O.B., H. S. Simon).

stenen bijl (Afb. 2) worden bestudeerd. Het stuk is een aantal jaren geleden gevonden op een akker nabij het kasteel te Arcen. Het is een uitzonderlijk grote bijl: 27,5 cm lang bij een maximale breedte van 7,4 cm, vervaardigd van kwartsitische zandsteen. Iets boven het midden van de bijl begint de nek met een opzettelijk aangebrachte versmalling, zodat een richel (*Absatz*) wordt gevormd.

De bijl is gevormd door middel van de gebruikelijke klop-techniek en daarna op verschillende, met uitzondering van de snede willekeurig aandoende, plaatsen geslepen. Aan een van de zijanten is zodoende de *Absatz* vrijwel verdwenen. Mogelijk kan deze slijping daarom als gebruikspoor worden geïnterpreteerd. De bijl, die een afgerond rechthoekige doorsnede heeft, kan typologisch het best worden ondergebracht bij de door D. Hoof (*Die Steinbeile und Steinäxte im Gebiet des Niederrheins und der Maas*, Bonn, 1970, 65-67) beschreven *Schafttrillenbeile*, die verwant zijn aan de door K. H. Brandt (*Studien über Steinerne Äxte und Beile der Jüngerer Steinzeit und der Stein-Kupferzeit Nordwestdeutschlands*, Hildesheim, 1967, 148-150) beschreven groep *Fels-Absatzbeile*. Beide auteurs blijven wegens gebrek aan gegevens uiterst vaag over de chronologische positie van deze groep. Dateringen vanaf

het Midden Neolithicum tot in de Vroege Bronstijd behoren tot de mogelijkheden. Blijkens de gegevens van Hoof is het Arcense stuk het eerste uit het gebied langs de Maas. Typologisch vergelijkbare bijlen van Nederlandse bodem zijn gevonden te Eibergen (privé-bezit) en op de Kruisberg bij Doetinchem (RMO e 1935/12.3). De Arcense bijl is inmiddels aangekocht door het Bonnefantenmuseum in Maastricht.

R. O. B., Amersfoort (W. J. H. Willems)

Hegelsom (Gemeente Horst)

Bij het graven van een sleuf achter zijn woning aan de Reysenbeckstraat te Hegelsom vond de heer B. Alaerds in oktober 1979 een graf uit de Vroege IJzertijd. Geborgen werden de zwaar beschadigde resten van een urn en een schaal, een vrij goed geconserveerd, opgerold ijzeren zwaard en enige crematie. Voor zover zichtbaar leek in de sleuf een restant van een uit pluggen opgebouwd heuvellichaam aanwezig. Dit was aanleiding tot een proefonderzoek, waaraan door de fam. Alaerds alle medewerking werd gegeven. De technische leiding was in handen van J. W. Noordam, terwijl de heer J. Schatorjé van het Gemeentearchief Venlo assistentie verleende.

Het terrein waar de vondst werd gedaan, is in gebruik als akker. Deze ligt aan de rand van het dal van de Molenbeek, waaraan ca. 10 km noordelijk ook het vergelijkbare graf van Meerlo ligt (Verwers 1976). In tegenstelling tot Meerlo is in Hegelsom tot dusverre geen urnenveld in de directe omgeving vastgesteld. Een zoeksleuf leverde geen nieuwe sporen op, terwijl in het bouwland, ook ter plaatse van het onderzoek, geen verhogingen zichtbaar waren.

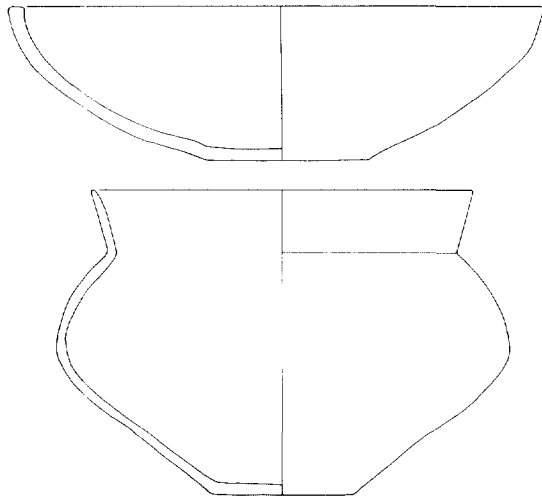
Aangezien de heer Alaerds waarschijnlijk juist de primaire bijzetting had aangetroffen werd besloten vanuit dat punt en ten westen van de ongeveer N-Z verlopende sleuf het noordwest kwadrant van de vermoedelijke grafheuvel op te graven.

Deze veronderstelling bleek al snel juist te zijn. Onder de ter plaatse 35-40 cm dikke bouwvoor bevindt zich een heuvellichaam dat grotendeels uit zand met spaarzaam toegevoegde pluggen was opgeworpen. De hoogte daarvan bedraagt nog 20-30 cm, waaronder zich een 3-5 cm dik oud oppervlak aftekent. Aan de bovenzijde is dit zeer zwart, hetgeen vrijwel zeker wijst op een afbranden van de begroeiing vóór

het construeren van de tumulus. Ook de plagen in het heuvellichaam vertonen deze structuur. Op het oude oppervlak zijn plaatselijk kleine houtskoolconcentraties waargenomen. Door prof. dr. W. Groenman-van Waateringe zijn tijdens het onderzoek pollenmonsters genomen.

De diameter van de heuvel heeft ca. 19 m bedragen. Opvallend is het ontbreken van een duidelijke randstructuur. De heuvel wordt omgeven door een komvormige laagte met een ten opzichte van het oude oppervlak maximale diepte van 25 cm. De breedte aan de bovenzijde varieert van 1 tot 5 m, afhankelijk van de hoogte onder het huidige maaiveld. De oorspronkelijke breedte kan overal 5 m geweest zijn. In de bodem van deze laagte en in de flank van de tumulus tot waar deze in de ploegvoor verdwijnt is een goed ontwikkeld podzolprofiel te zien. De laagte vertoont op één punt een onderbreking, gelegen in WNW-richting. Midden in deze doorgang is een ronde, ca. 30 cm diepe en aan de boven zijde 1 m wijde, spits toelopende kuil gegraven. Op de bodem daarvan lagen zeer grote brokken houtskool. Rood verkleurd zand wijst op een ter plaatse gestookt vuur. Verdere structuurelementen zijn niet waargenomen, met uitzondering van een paalgat nabij het centrum van de heuvel. Een in het vuur aangepunte paal is daar in de grond geslagen, vanuit het niveau van het oude oppervlak. Hoewel helaas de insteek van het graf niet meer in de profielen terug te vinden was, is wel vastgesteld dat dit onder het oude oppervlak heeft gelegen in een kuil van maximaal 50-60 cm diameter.

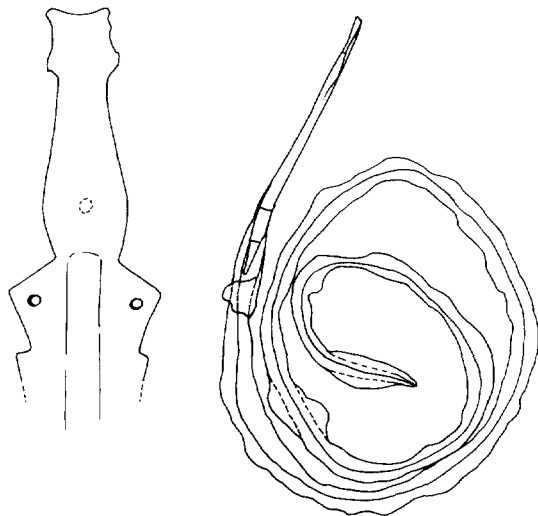
Na restauratie van het aardewerk bleek de crematie te zijn bijgezet in een gladwandige gepolijste *Schrägrandurn* uit de Vroege IJzertijd (Hallstatt C/D, vgl. Verwers 1972, 125-127), afgedekt met een schaal (vgl. Verwers 1976, 5) (zie afb. 3). Boven op de crematie lag het opgerolde ijzeren zwaard waarvan de greep was afgebroken. Het gaat om een 90 cm lang Hallstattszwaard met vlakke greeptong (afb. 4). Deze heeft een trapeziumvormig uiteinde en verwijdt zich naar onderen. Aan de onderzijde zitten twee gaten voor nieten, in het midden vermoedelijk een derde. Deze hebben gediend om de greep te bevestigen. De kling begint met een sterke versmalling en verbreedt zich dan trapsgewijze. Dergelijke zwaarden worden gedateerd in Hallstatt C (vgl. diverse parallellen in Mariën 1958), waardoor het graf in de 7de eeuw voor Chr. wordt geplaatst. Voor zover be-

Afb. 3. Schrägrandurn met als deksel gebruikte schaal (Tek. R.O.B., W. A. van der Sluijs).

kend waren er verder geen bijgiften. Aangezien — ondanks zorgvuldig na-onderzoek — ook van het aardewerk veel fragmenten ontbreken, is het echter niet volledig uit te sluiten dat nog ander voorwerpen aanwezig waren. Het direct vergelijkbare graf van Meerlo bevatte bijvoorbeeld nog 2 paardebitten, terwijl ook in de graven van Oss (Modderman 1964) en Wijchen meerdere grafgiften zijn aangetroffen.

Het graf van Hegelsom behoort tot een groep begravingen uit de Vroege IJzertijd die in de li-

Afb. 4. Greep en bovenzijde kling van het zwaard. Daarnaast het zwaard in opgerolde toestand (Tek. R.O.B., W. A. van der Sluijs).

teratuur wel met „Vorstengraven” wordt aangeduid. Deze hoogst ongelukkige benaming is ontstaan doordat de bijzettingen vergeleken worden met de Duitse „Fürstengräber”. Ze worden door sommige auteurs (bijvoorbeeld De Laet 1974, 400-405) gebruikt om een aantal volstrekt ongefundeerde stellingen omtrent de sociale organisatie van de lokale bevolking in de Vroege IJzertijd te poneren. Zolang deze graven niet in samenhang met representatieve grafvelden uit deze periode bestudeerd zijn, is een dergelijke benadering volkomen onjuist (vgl. Willems 1978). Het hanteren van een antropologisch verklingsmodel zonder dit op zijn toepasbaarheid onderzocht te hebben is eveneens onjuist. Zolang een analyse van alle beschikbare gegevens voor de Zuidelijke Nederlanden ontbreekt (zie bijvoorbeeld het onderzoek van Frankenstein en Rowlands 1978 voor Zuidwest-Duitsland) is een zeer voorzichtige interpretatie geboden (Verwers 1976, 12-15).

R. O. B., Amersfoort (W. J. H. Willems)

Literatuur

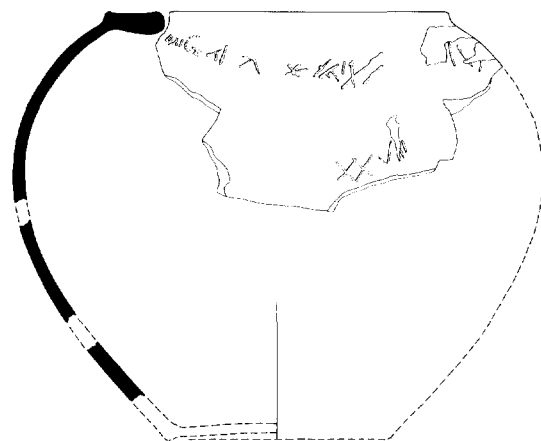
- S. Frankenstein/M. J. Rowlands, „The internal structure and regional context of Early Iron Age society in south-western Germany”, *Institute of Archaeology Bulletin* 15 (1978), 73-112.
- S. J. de Laet, *Prehistorische culturen in het zuiden der lage landen*, Wetteren, 1974.
- M. -E. Mariën, *Trouvailles du champ d'urnes et des tombelles hallstattiennes de Court-Saint-Etienne*, Bruxelles 1958.
- P. J. R. Modderman, The chieftain's grave of Oss reconsidered, *Bull. ver. bevord. kennis antieke beschaving*, 39 (1964), 57-62.
- G. J. Verwers, *Das Kamps Veld in Haps*, Leiden 1972.
- G. J. Verwers, *Het vorstengraf van Meerlo*, Maastricht 1976.
- W. J. H. Willems, Burial analysis: a new approach to an old problem, *BROB* 28 (1978), (in druk).

Nederweert

Eind 1979 werd door P. M. en J. H. Houben uit Nederweert de vondst van een groot aantal Romeinse scherven gemeld, afkomstig van een terrein aan de Wessemerdijk aldaar. Het materiaal is gevonden bij graafwerkzaamheden op ca. 80 cm beneden het maaiveld en duidt waarschijnlijk op een nederzetting. Deze kan gedateerd worden van het einde van de 1ste eeuw tot in de eerste helft van de 3de eeuw.

Tot de vondsten behoren veel scherven van een klein dolium (voorraadvat), deels voorzien van ingekraste lijnen. Onder de rand is een inschrift te zien, dat mede door allerlei beschadigingen van het oppervlak moeilijk leesbaar is.

De op afb. 5 aangegeven lijnen vormen mogelijk geen volledige en juiste weergave van het geen opzettelijk is ingekrast. Aan de hand van het origineel is door prof. dr. J. E. Bogaers gelezen ... GARVM ... XXVII. Garum is een soort vissaus, die de inhoud van het dolium gevormd kan hebben. Met het getal XXVII kunnen bij een geschatte inhoud van 10 tot 20 liter volgens prof. Bogaers sextarii bedoeld zijn. Dit is een Romeinse inhoudsmaat voor vloeistoffen van 0.533 liter. In het dolium zou zich dan 27×0.533 liter, dit is 14.39 liter garum bevonden hebben.

Afb. 5. Reconstructie van het dolium van Nederweert
Schaal 1:5. (Tek. R.O.B., J. C. A. Hulst)

Met behulp van een getekende reconstructie van het gehele dolium is door dr. J. A. Brongers de maximale inhoud berekend op 15,2 liter. Aangezien geen bodemfragment aanwezig was, kan deze nog iets (maar niet veel) groter of kleiner geweest zijn. Zeker wanneer men bedenkt dat het dolium wel niet tot de rand gevuld zal zijn geweest, is dit een verrassend exacte uitkomst. We mogen dus aannemen dat het dolium ooit 27 sextarii vissaus bevat heeft.

Het is niet met zekerheid te zeggen of er nog sprake is van andere incrypties. De mogelijke restanten daarvan zijn te fragmentarisch. Volgens prof. Bogaers staat vóór GARVM misschien nog — in veel kleinere letters — DAI of DAII (DAE). Andere lijnen kunnen ook toeval zijn ontstaan.

R. O. B., Amersfoort (W. J. H. Willems)

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEID- KUNDIGE BOND

Instructies voor auteurs

Manuscripten van bijdragen bestemd voor opname in het Bulletin KNOB moeten worden gestuurd naar Bureau KNOB, St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam. Tel. 020-277706.

Ontvangst van een manuscript wordt zo spoedig mogelijk bevestigd. Alvorens tot plaatsing wordt besloten vindt een bespreking van het toegezonden manuscript plaats in een redactievergadering.

De auteur kan worden verzocht wijzigingen aan te brengen in het ingezonden manuscript of/ en illustraties. Indien van een manuscript impliceert dat de auteur(s) toestemming geeft tot publicatie indien het door de redactie wordt aanvaard. Door het indienen van een manuscript geeft de auteur tevens te kennen dat een stuk met globaal dezelfde inhoud niet reeds eerder is of wordt gepubliceerd.

Manuscripten dienen in tweevoud, waaronder het originele getypte exemplaar, te worden ingediend teneinde een snellere en betere beoordeling te bevorderen. De tekst moet getypt zijn met een dubbele spatie aan één kant van genummerd ongelinieerd papier, waarbij aan de linkerkant een kantlijn van tenminste 4 cm wordt aangehouden.

De auteur dient steeds zelf een derde exemplaar van het manuscript te behouden.

De liefst heldere en zo kort mogelijke tekst moet logisch zijn ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen met een eigen ondertiteling. Een intern rapport of voorlopig verslag is meestal niet zonder meer geschikt voor publicatie.

Een manuscript dat is bestemd als artikel te worden gepubliceerd, dient vergezeld te gaan van een samenvatting van niet meer dan 200 woorden, die vertaald in het Engels, aan niet Nederlandse lezers een goede indruk moet kunnen geven van de inhoud van het artikel. Voor kortere bijdragen is geen samenvatting vereist.

Noten, literatuuropgaven en onderschriften voor afbeeldingen dienen op aparte vellen te worden getypt.

De auteur dient in de tekst te verwijzen naar de afbeeldingen. Er wordt naar gestreefd de afbeeldingen zo dicht mogelijk te plaatsen bij de eerste verwijzing in de tekst. Indien de auteur een andere plaatsing wenst, moet dit in de kantlijn worden aangegeven.

De onderschriften bij de afbeeldingen moeten zelfstandig zijn en mogen niet naar de tekst verwijzen.

Illustraties mogen in enkelvoud worden ingediend. Wanneer echter cijfers of letters in fotografisch materiaal moeten worden opgenomen, dienen deze op een tweede exemplaar te worden aangegeven of anders op een transparant over de foto. Vermeld moet worden wie het auteursrecht bezit van de illustraties en of een vergoeding aan de houder van het auteursrecht al of niet vereist is.

Tekeningen dienen liefst in duplo: origineel en blauwdruk of copie, te worden ingediend. Letters en cijfers moeten zodanig gedimensioneerd zijn dat een goede leesbaarheid blijft behouden bij de gewenste verkleining. Indien geen originelen kunnen worden ingeleverd kunnen ook contrastrijke, harde blauwdrukken op helder papier worden ge-

bezigd; een optimaal resultaat kan dan echter niet worden gegarandeerd. Arceringen e.d. verdienen de voorkeur boven halftonen in tekeningen. Wanneer halftonen voorkomen kan geen lijncliché worden gemaakt en vallen de clichés minder scherp uit.

Indien de auteur wenselijk heeft ten aanzien van de verkleiningsmaatstaf dienen deze te worden aangegeven; er zal dan zoveel mogelijk rekening mee worden gehouden. Uitslaande bladzijden kunnen niet worden opgenomen in het Bulletin KNOB.

Illustratiemateriaal wordt na publicatie van het manuscript aan de eerstgenoemde auteur geretourneerd; manuscripten niet.

Literatuuropgaven dienen zo compleet mogelijk te zijn en de stijl van het Bulletin KNOB te volgen. Daarbij dient minstens de informatie van de volgende voorbeelden aanwezig te zijn:

Artikel: 2 R. Meischke, „Zwolle stadsplan en bebouwing”, *Bulletin KNOB*, 73 (1974), 61-69.

Boek: 14 Chr. van Welsenens, *Nederland zal ons een zorg zijn*, Bosch & Keuning, Baarn 1974.

Noten bevatten liefst informatie die de tekst onnodig lang of zwaar zou maken. Noten moeten eveneens doorlopend genummerd worden. Deze nummers worden in de tekst superieur gezet.

De eerstgenoemde auteur ontvangt één strokenproef, alsmede proefdrukken van fotografische illustraties met bijbehorende onderschriften. De gecorrigeerde proef moet binnen drie dagen worden geretourneerd aan de redactie-assistente, Delaertlaan 15, Badhoevedorp. Een tweede proef van het opgemaakte zetsel wordt, tenzij op uitdrukkelijk verzoek, niet aan de auteur gezonden. Proeven zijn bedoeld voor correctie, niet voor herschrijven. Overmatige auteurscorrecties worden in rekening gebracht.

Bij de strokenproef ontvangt de eerstgenoemde auteur tevens een bestelformulier voor overdrukken. Per artikel of bijdrage worden 20 overdrukken gratis verstrekt aan de eerstgenoemde auteur. Bij meerdere auteurs dienen deze onderling te worden verdeeld. Extra overdrukken worden berekend à f 0,15 per pagina.

Het auteurshonorarium bedraagt f 10,— per pagina gezette tekst; de ruimte ingenomen door illustraties telt bij de berekening niet mee. Bij meerdere auteurs dient het honorarium te worden verdeeld.

Kortere bijdragen zullen in het algemeen sneller kunnen worden opgenomen dan artikelen.

Een goede en nauwkeurige verzorging van het manuscript vergemakkelijkt de redactionele behandeling en bespoedigt derhalve de publicatie.

Bij manuscripten in het Nederlands gesteld, dienen de richtlijnen van het zgn. „Groene boekje” (woordenlijst van de Nederlandse taal) te worden aangehouden en de „voorkeurspelling” dient te worden gehanteerd.

Manuscripten in andere talen kunnen in principe ook worden opgenomen.

De opvattingen verwoord in de bijdragen, opgenomen in het Bulletin KNOB, zijn uitsluitend voor de verantwoordelijkheid van de auteurs.

Copyright © Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1980